

Варужан Восганян: Прошепната книга

Превод: Ванина Божикова

Издателство Авангард принт, град, 2013

Седем

— Не пипайте жените им – наредил Армен Гаро. – Нито децата.

Един по един в седалището на вестник *Джагадамард* в Константинопол се събрали всички членове на Специалната мисия. Били внимателно подбрани. След това в групата останали само онези, които, било самостоятелно, било в общи засади, участвали в подобни акции. „Имам доверие само в хора, които са убивали и преди това“, решил Армен Гаро. Получили снимките на онези, които трябвало да открият в скривалищата им. Скривалища, които можели да са навсякъде, от Берлин и Рим до степите на Централна Азия. Талаат паша, министърът на вътрешните работи, с широки рамене и дебел врат, имал здраво тяло, чиято глава с квадратна брадичка и готови да разкъсват челюсти била по-скоро продължение на широкия гръден кош. А в долната част на фотографията юмруците, два пъти по-големи отколкото на друг човек, издавали агресивността му. До него, крехка и с деликатни черти, съпругата му с бяла рокля и шапка с дантели според европейската мода, толкова различна от феса на пашата. След това Енвер, дребен, изглеждащ по-висок заради ботушите с токове. Величав поглед и тънки пръсти, хванали върха на мустаците, горд със своите нашивки на главнокомандващ на армията, които се спускат пишно по раменете му, покриват тесните гърди и се опитват да прикрият скромния му произход на син на майка, която за да го отгледа, практикува едно от най-презираните занимания в Империята – къпе мъртъвци. На една от снимките тънката му ръка със собственически и същевременно плах жест обгръща тънката талия на съпругата му Наджех, принцеса от имперския харем, тоест дъщеря на султана. А на друга фотография Енвер, синът на къпешата мъртъвци и зет на султана, се опитва да изглежда достолепен с изражение, застинало между портретите на неговите кумири Наполеон и Фридрих Велики. Джемал паша е нещо като Лепид в този военен триумвират. С обикновения си външен вид, ако не носи еполетите на министър на флота, би останал напълно незабелязан, въпреки че се опитва да върви в крак с бруталността на Талаат и достолепието на Енвер. След това д-р Назим и Бехаедин Шакир, идеолозите на партия „Обединение и прогрес“, на които хрумва идеята да освободят от затвора престъпниците, които във въоръжени групи ще надзирават конвоите с арменци и ще ги съсичат по кръстопътищата. За съпругите им не знаем дали са били красиви, те са пълнички и чернокоси, но чертите им не се различават ясно, тъй като на единствените фотографии, които са се запазили от младостта им, лицата им са покрити с воалетки, докато оплакват лежащите в ковчега

съпрузи, след като групата за въздаване на справедливост приключва мисията си. И останалите – Джемал Азми, префект на Трабзон, Бехбуд Хан Дживаншир... Армен Гаро повдига снимките на Талаат и Енвер заедно със съпругите им. Поглежда по ред всеки от тях: Соломон Техлирян, Арам Йеркян, Аршавир Ширагян, Храч Папазян, Мисак Торлакян.

— Не убивайте жените – повтаря. – Нито децата им.

За нас датата, на която се е състояла тази среща, няма значение. *Прошепната книга* не е историческа книга, а е книга за състоянията на съвестта. Затова тя става прозрачна и през страниците ѝ се вижда. Вярно е, че в *Прошепната книга* има много конкретни данни, които упоменават деня, часа и мястото. Перото се плъзга прекомерно бързо, но понякога решава да се позабави, докато чака мен и читателя и тогава навлиза в подробности, може би повече, отколкото е нужно. Всяка допълнителна дума пояснява, но може би именно заради това дава по-малко информация.

Ето защо, дори да изтрием от нея всяко изреждане на годините и пресмятане на дните, *Прошепната книга* ще запази всичките си смисли. Такива неща винаги са се случвали на хората по целия свят. В същината си *Прошепната книга* остава една и съща за всяка епоха като хорал на Йохан Себастиан Бах, като тясна врата, през която хората преминават, като се навеждат или се бутат едни в други.

— На първо място убиха поета ни – отбелязва Шаварш Мисакян.

Седалището на вестника оцелява като по чудо от опустошение. Впрочем за всички арменци от столицата след клането, започнало на 24 април 1915 година, когато стотици интелектуалци са арестувани и по-голямата част от тях са убити, оттеглянето на заповедта за депортиране е истинско чудо. Те ще споделят участта на останалите арменски общности, ще бъдат изгонени от домовете си и ще им се отнеме всичко, което притежават, но съдбата им ще е още по-тежка, тъй като за разлика от арменците от Ван, Сивас или Адана ще се наложи да прекосят с конвоите цялото анадолско плато към сирийските пустини и ако не са избити от частите на въоръжените престъпници или номадските банди, ще измрат от студ и глад в импровизираните палатки в пустинята, където дневният пек и нощният студ си поделят жертвите поравно.

Забранен през април 1915, централният печатен орган на Арменската революционна федерация, по онова време наречен *Азадамард*, започва да излиза отново през 1918 под ново име, което обаче напомня за старото – *Джагамард*. Шаварш Мисакян е главен редактор по онова време и се връща, за да заеме отново длъжността си. Стои настрана, не е част от Специалната мисия, но притежава авторитета, от който Армен Гаро и Шахан Натали се нуждаят. Авторитет, който идва не от телосложението му, а именно заради липсата на каквото и да било достолепие заради по-ниското ляво рамо и наклонената встрани глава. Недъгът му налага респект у останалите, тъй като напомня за упорството, с което издържа на мъченията във военния затвор, където е задържан през март 1916 и където няколко месеца след това се измъква от лапите на мъчителите си и от третия етаж се хвърля във вътрешния двор. Оцелява след тежките рани и на 27 ноември 1918 е освободен, след като съюзническите войски окупират града, но тялото му с потрошени кости поема върху себе си недъзите на този свят и напомня на всички, че се е спасил от смъртния страх.

Враговете им знаят, че за да ги унищожат като народ, трябва незабавно да убият Поета им. За един угнетен и застрашен народ Поетът става вожд. Даниел Варужан е арестуван заедно с други интелектуалци на 24 април 1915. Завързан е на едно дърво и е убит с камъни, после е оставен в плячка на дивите животни и нощните духове. Легендите разказват, че е жив и по време на пожара в Смирна някои са видели за миг лика му в горящите огледала. Единственото, което можем да докажем от тези легенди за възкресението на Даниел Варужан е, че се знае мястото, на което е изтърпял страданията си, завързан за дърво, тоест за жив кръст, но не се знае къде е погребан. Тъй като имаме доказателства за смъртта му и дори името на палача му, Огуз бей, предводителя от Чангуири, но не знаем нищо за гроба му, можем да се оставим да ни изкуши мисълта за неговото възкресение.

Други арестувани на 24 април, като например двама от членовете на парламента, депутатът от Константинопол Крикор Зохраб, а другият от Ерзерум, Варткес Серингулян, стигат до сирийските пустини, до Урфа, а след това Алеп. За тях ни разказва Рьослер, германският консул в Алеп, в писмо до немския посланик Вангенхайм: „Зохраб и Варткес ефенди се намират в Алеп и са част от конвой с дестинация Диарбекир. За тях това означава сигурна смърт: Зохраб е сърдечноболен, съпругата на Варткес роди съвсем наскоро“. За престъпленията, извършени в детството на моите дядовци, научих много не толкова от свидетелствата на оцелелите, колкото най-вече от самохвалството на убийците. Каква разлика между плахостта на умиращите и високомерието на убиващите... Така научавам, че са били намущквани с щикове, мозъкът на Варткес е пръснат с куршум, а главата на Зохраб е разбита с камъни. Телата им след това са обезобразени и изоставени. Ако някой би си направил труда да погребее многобройните мъртъвци през онези дни, не би могъл да ги разпознае по потрошените останки.

Но светът върви напред. Мястото, на което е убит Даниел Варужан, се нарича Туна. Преди да бъде отведен от останалите, поетът моли: „Погрижете се за новородения ми син. Нека да бъде кръстен Варужан“.

— Ще отмъстим и за него, и за останалите – изрича Армен Гаро, втренчил поглед в Шаварш Мисакян. – Точно затова не пипайте жените и децата им. Ние не сме мародери нито убийци на жени.

Стоят в първия кръг.

— Армен е прав – съгласява се Шаварш Мисакян. – Следвайте примера на генерал Дро.

По онова време Дро все още не е генерал. През февруари 1905, когато в Баку започват кланетата, които продължават три дни, е само на двайсет и една години. Няколко хиляди арменци са убити от татарските банди. А принц Накашидзе, царският губернатор, напук на предупрежденията, а след това на отчаяните призови на арменското население, не прави нищо, за да го защити, дори нещо повече – доставя оръжие на нападателите. Тогава Централният комитет на Арменската революционна федерация съобщава на губернатора генерал Накашидзе, че партията го е осъдила на смърт. Младият Драстамат Канаян, когото ние срещаме вече под името генерал Дро, е натоварен с изпълнението на присъдата. В уречения ден Дро причаква свитата на губернатора на една тясна уличка, където гвардията от кавказци на коне не може да

обгради каляската на принца. Бомбата е поставена в чувалче и покрита с гроздове. Когато обаче вижда, че принцът е придружаван от съпругата си, Дро се поколебава, в крайна сметка се отказва и ги оставя да отминат. Изчаква да се стъмни. На връщане в каляската е само принцът. Когато конвоят се приближава до него, Дро хвърля чувалчето и побягва. Експлозията е ужасяваща. Заедно с Накашидзе във въздуха хвъркват няколко конници от правителствената гвардия. Възползвайки се от паниката, Дро успява да излезе, а няколко негови другари същата нощ му помагат да мине през границата с Турция. Където остава девет години, до началото на войната.

— Но тогава Дро не е можел да си представи какво ще се случи – отбелязал Аршавир Ширагян.

Никой не можел да си представи. Арменските водачи подкрепили Младите турци да дойдат на власт, защото смятали, че те ще сложат край на зверствата на кръвожадния султан Абдул Хамид. Варткес ефенди, бъдещият депутат от Ерзерум, по време на контрареволуцията укривал в дома си Халил Бей, същият, който по-късно ще разпореди да бъде убит. И, горчива ирония на съдбата, ако Дро решава, че няма защо една жена да плаща за греховете на мъжа си, трийсет години по-късно в Омск Сталин ще нареди съпругата на Дро да бъде убита заедно с един от синовете им, за да плати за деянията на мъжа си.

— В Трабзон – казва Мисак Торлакян – няколкостотин жени заедно с децата си и старите хора, които не можеха да ходят, бяха качени на салове и отведени в открито море. При цялото това нещастие жените се зарадваха, че ще изминат част от пътя по вода, защото ще им се спести допълнителната умора. На другия ден обаче саловите се върнаха празни на брега. Жените бяха удавени в морето. Същото се е случило в Униех, Орду, Триполи, Керазунда и Ризе. Нито една жена от моето село Гюшана не стига с конвоите до Мескене, Ракка, Рас-ул-Айн или Дер Зор, което означава, че всички са умрели по пътя от глад, куршум или нож.

— Във вилает Карпут – обяснява Соломон Техлирян – през юни бяха избити първенците, след това мъжете бяха отведени от градовете и селата. Конвоите бяха съставени само от жени, деца и старци. В Арабкир качваха жените на лодки и после ги даваха. Арменските деца от немското сиропиталище са били удавени в близкото езеро. Жените от Месне, тръгнали към Урфа, били убити по пътя, а телата им изхвърлени в реката. По пътя между Сивас и Карпут телата на осакатените и изклани жени лежали няколко месеца на източния бряг на Ефрат, покрай пътищата или в дерета. Били прекалено много, за да ги погребат. В средата на 1916 скелетите им все още се виждали. От почти двеста хиляди души, които са били част от конвоите, едва една десета стигат до Рас-ул-Айн и Дер Зор.

— Първите жени, стигнали до Мескене, Ракка и Дер Зор – добавя Арам Йерканян – били трупове, които плавали по Ефрат. През целия месец юли на 1915 година Ефрат бил покрит от трулове, издути от водата, от струпани глави, ръце и крака. Водите на реката били червени, изглеждало, че в този момент се е родила смъртта.

Кръгът на свидетелите се разширил.

— Присъствието на трулове по Ефрат е постоянно – заявява Рьослер, немският консул в Алеп. – Всички тела са завързани по един и същи начин, две по две и гръб до гръб. Това показва, че не става въпрос за случайни убийства, а за общ план за

унищожение, задействан от властите. Трупове се стичат към равнината, все по-многобройни. Най-вече жени и деца.

— Повече от шестстотин арменци – докладва Холщайн, немският консул в Мосул – най-вече жени и деца, изгонени от Диарбекир, са убити по време на транспортирането им по река Тигър. Вчера саловете пристигнаха празни в Мосул. От няколко дни по реката се носят трупове и части от човешки тела. Още конвои са на път и вероятно ги чака същата участ.

— В Алеп – казва Ги, бивш консул на Франция – от началото на май преминават конвои с хиляди хора. След престой от два-три дни в специално подготвени за целта места, тези клетници, в по-голямата си част жени и деца, получават нареждане да се отправят към Идлиб, Мина, Ракка, Дер Зор, Рас-ул-Айн, към пустините на Месопотамия, места по убеждението на всички предназначени да се превърнат в техен гроб.

— Хиляди вдовици, арменки от вилает Ван – заявява Джаксън, американският консул в Алеп – непридружавани от нито един зрял мъж, се приближават към Алеп в окаяно състояние и полуголи. Те, както и останалите десет-двайсет групи, които преминаха, са част от конвои, включващи между петстотин и три хиляди души, водещи със себе си деца в неописуемо мизерно състояние.

И отново Ръослер:

— Що се отнася до арменците от Карпут, ми беше докладвано, че в едно село на юг от града мъжете са били отделени от жените. Мъжете били избити и оставени от двете страни на пътя, по който жените трябвало да минат.

— Може да се смята – казва Арам Андонян, който е събрал свидетелствата на оцелелите – че няколкостотинте деца от сиропиталището в Дер Зор никога не са съществували.

Едва към края и в последния участък от пътя властите решават, че са намерили решение за един проблем, който до този момент им се струва нерешим: как да убиваш, без зад теб да останат телата на мъртвите. Не че това би ги накарало да се чувстват по някакъв начин виновни, а защото стотиците хиляди разчленени трупове с почерняла върху костите кожа, плаващи по водата или захвърлени на дъното на пропасти, освен че тези гледки изпълвали с отчаяние и подготвяли за смъртта конвоите, които вървяли след това, пречели на движението по пътищата и с железниците, карали въздуха да пожълтява и да натежава от зловонията на смъртта, предизвиквали и протеста на арабите, които вече не можели да пият от водата на реките, които носели зарази. За да се премахнат тези неудобства, убийството на децата от Дер Зор трябвало да бъде съвършеното престъпление.

Сираците събрани от Мескене и останалите населени места, където имало бежански лагери, били водени през пустинята към Дер Зор. Представете си конвой със стотици обезобразени деца, покрити с дрипи и залитащи боси в пека и студа на пустинята. С покрити с кървящи рани рамене, гъмжащи от червеи, водени отзад от ездачи, които ги биели с камшици и тояги. Мъртвите и агонизиращите били хвърляни в каруците, които придружавали конвоя. Мястото, до което успели да стигнат, се нарича Абухахар. Само триста деца все още се държали на крака, останалите, по-голямата част, били возени в каруците. В подножието на планината в покрайнините на пустинята войниците спрели

конвоя и каруците били разтоварени в полето. Войниците обградили мястото и зачакали да се мръкне. Привлечени от миризмата на кръв, после от полета на другите и накрая от тракащите клюнове и мляскащия звук на откъсването от костите месо, пустинните орли и гарвани се нахвърлили върху телата, които, макар и все още живи, нямали сили да се бранят. Птиците се целели най-вече в очите, бузите и устните, още по-примамливи след като телата започвали да гният. В продължение на два дни птиците кръжали над това покрито с кости поле в подножието на планината, а децата били оставени плячка на черните и остри като стомана клюнове и нокти. Това разказали, изпълнени с ужас, арабите номади. А командирът на войниците, ефрейтор Рахмедин, бил повишен и неочаквано бързо станал началник на жандармерията в Ракка.

Останалите сираци, които не лежат болни и гладни в сиропиталището в Дер Зор, са натоварени на каруци в един мразовит декемврийски ден. Берящите души са хвърлени в Ефрат; реката, бурна каквато е през това време на годината, погълнала бързо съсухрените телца. След деветнайсет часа път през пустинята, без никаква храна и вода, командирът на конвоя, който се казвал Абудлах, но обичал да го наричат Абдулах паша, открил три различни начина за изтребление на децата. Но понеже усетил известно колебание в погледите на войниците, сграбчил едно двегодишно момченце и го показал на останалите: „Дори и това пеленаче, казал им, както и всички на тази възраст, които откриете, трябва да бъде безмилостно убито. Ще дойде ден, когато ще се надигне, ще потърси онези, които са убили родителите му и ще пожелае да си отмъсти. Това е кучият син, който някой ден ще ни потърси, за да ни убие!“. И като го звъртял няколко пъти във въздуха, го запокитил гневно в камъните, като го размазал, преди да успее да изстене.

Подредили част от каруците една до друга, като натъпкали в тях колкото деца могат да се поберат, а в средата поставили каруца, пълна с експлозив, който след като бил детониран, ги хвърлил във въздуха и ги превърнал буквално в пепел. Онези, които не били в състояние да ходят, накарали да легнат в полето, насипали върху тях напоена с бензин трева и ги подпалили. А останалите, които не се побрали в каруците, избутали към пещерите, чиито входове запушили с трева и дървета, които подпалили, като оставили посинелите им и изпепелени тела в дъното на пещерите.

Но дори и най-съвършеното престъпление не може да бъде напълно съвършено. Момиченце на име Ана намерило убежище в една ниша в пещерата, където благодарение на тясна пукнатина в скалата можела да поема въздух. Така оцеляла и когато след едно денонощие огньовете угаснали, излязла навън. В продължение на няколко седмици се лутала, преди да стигне до Урфа, където попаднала на няколко арменски бежанци и им раказала за избиването на младенците.

А от третия кръг се чува гласът на Джемал паша, министъра на флота, обезпокоен от големия брой трупове, които плават по Ефрат. И възмутен от факта, че маршрутите на конвоите могат да нарушат движението на железниците. Тогава турските власти осъзнават, че колкото и съвършено да е замислена системата за унищожение на арменците, тя винаги ще има един дефект: остават телата на убитите. Несъвършенство, което Решид паша, префектът на Диарбекир, ще се опита да премахне, доколкото му е възможно:

— Ефрат няма нищо общо с нашия вилает. Трупите, които плават по водата, най-вероятно идват от вилаети Ерзерум и Карпут. Тези, които умират тук, са хвърляни в дъното на пещерите или както най-често се случва, са заливани с бензин и изгаряни. Рядко се намира достатъчно място да бъдат погребани.

Връщаме се в първия кръг.

— Не сте виждали местата, където се събираха конвоите – изрича Храч Папазян – или по-точно това, което беше останало от тях. В Дер Зор. Хиляди палатки, направени от дрипи. Голи мъже и жени, толкова изпосталели от глад, че стомасите им отказваха да приемат храна. Гробарите хвърляха вкупом в каруците умиращи и умрели, за да не губят време. Нощем заради студа живите поставяха върху себе си телата на мъртвите, за да се стоплят. Най-хубавото нещо за майките беше да се появи някой бедуин, който да вземе детето им, за да го спаси от този огромен гроб. Дизентерията правеше въздуха невъзможен за дишане. Кучетата ровеха с муцуни в пукналите се коремни на мъртъвците. Само през октомври 1915 през Рас-ул-Айн минаха повече от четиридесет хиляди жени, пазени от войници, без нито един мъж сред тях. Кръстоносният поход на жените-мъченици. По протежение на железопътната линия целият път беше осеян с трупове на изнасилени жени.

— От един милион и осемстотин хиляди арменци, които населяват Османската империя – добавя пастор Йоханес Лепсисус – около милион и четиристотин хиляди са депортирани. От останалите четиристотин и петдесет хиляди, около двеста хиляди избягват депортирането, най-вече населението от Константинопол, Смирна и Алеп. Напредването на руските войски спасява живота на останалите двеста и петдесет хиляди, които намират убежище в Съветска Армения, като част от тях умират там от тифус и глад. Останалите оцеляват, но губят завинаги родните си места. От почти милион и половина депортирани арменци, само една десета стигат до Дер Зор, крайната точка на конвоите. През август 1916 те са изпратени към Мосул, но загиват в пустинята, погълнати от пясъка или напъхани в пещери, където берящите душа и мъртвите са подпалени накуп.

Замълчават. Кръговете се събират около Армен Гаро. Той поглежда Шахан Натали, след това Шаварш Мисакян и след това всички останали. Взема снимките и ги раздава на стоящите в първия кръг, всеки според мисията му.

— Въпреки всичко – повтаря уморено – не убивайте жени и деца.

Мястото, на което живеяха, се струваше случайно на възрастните арменци от моето детство. На някои и времето, в което живеяха, им се струваше случайно, само където него можеха да го измамят по-трудно. И именно затова времето, лъхащо от страниците на албумите със снимки, от старите дрехи или под мишниците, един по един ги превърна в случайност.

Тъй като времето беше само условност, от която можеш да се абстрахираш, когато обстоятелствата не са твърде агресивни, моите старци бяха очаровани от широките пространства. Говореха така, сякаш можеха да бъдат на няколко места едновременно. Това явно им бе помагало да оцелеят в моменти, когато това е изглеждало най-трудното нещо на този свят, но им бе помагало и да умрат, когато не можели да сторят нищо друго.

В това отношение обаче моите дядовци имаха различна нагласа. Дядо Сетрак, бащата на мама, сякаш никога не скучаеше. По-големият му брат Харутюн бил съсечен със сабя пред очите му и това му предоставило възможността да избяга и да спаси живота си. Тъй като друг човек бе умрял заради него, смяташе, че животът, който живее, донякъде не е негов или е негов само наполовина, нещо като живот назаем. Тъй като друг бе умрял, за да живее той, връщаше този дълг, като на свой ред живееше заради другите. Живееше заради дъщерите си – майка ми Елисабета и Маро, на която беше дал името на сестра си, погребана в гроб без пръст във водите на Ефрат. Живееше, за да прави подаръци на бедните деца, за да даде зестра преди сватбата на момчетата от дюкяна, за да облича голите и храни гладните. Давал храна на арменските пленници от съветската армия, осъдени на принудителен труд по време на правителството на Антонеску. Получавал удари по време на правителството на легионерите, защото го смятали за евреин и само кръстът, който носел на гърдите си, го спасил от още по-големи беди. Получавал удари и след като комунистическото правителство дошло на власт, защото го смятали за легионер и този път кръстът, който носел на гърдите си, никак не му помогнал, напротив. Но както казва Еклисиастът, пуснатият по водите хляб се намира след много дни, а един от арменските военнопленници, на когото дал милостиня, след време се завърнал като офицер от Червената армия, така че червенината от нашамарените бузи и конфискуването на магазините били единствените злини, които го сполетели, тъй като комунистите все пак му оставили една от къщите и проявили снизходителност, като не го изпратили в затвора, въпреки че бил експлоататор. Че не можело да се докаже кого е експлоатирал, било друга работа, но комунистите не изпадали в такива подробности. За тях било достатъчно това, че баба носи кожени палта, имат пиано у дома си, през лятото ходят на курорт в Оланещ и на всичкото отгоре в неделните дни дядо организира веселби с музиканти в пивницата на Пашата. Станал нощен пазач в гимназия „Братя Бузеску“ в Крайова, дядо имал достатъчно време да размишлява за всичко това в безсънните нощи. Както и уведомяването, получено през 1942, че по заповед на маршала заедно с цялото си семейство ще бъде интерниран в лагера в Търгу-Жиу, редом с други нансенистки безотечественици. Заповедта била оттеглена и баба извадила от сандъците своите и на дъщерите им дебели дрехи и вълнени чорапи, но подредила в дървен куфар тези на дядо Сетрак, който след като без малко не бил задържан в лагера, бил мобилизиран. Сбогувал се със семейството си и през пролетта на 1944 година заминал за Букурещ, където кариерата му на войник от Румънската армия заедно с други мобилизирани от нансенистката рота, продължила точно три дни. Историята не ни казва как търговските привички са се побрали във войнишките обувки и плътно закопчаните около шията якички. В продължение на два дни на ротата се провел инструктаж, а на третия, разквартирувана в казармите около Гара де Норд, участвала в първото учение на живо, като гледала бомбардировките над гарата срещу тях. С полуразрушена казарма, с толкова дръзновени и неориентирани войници, склонни по-скоро да търгуват с военно снаряжение, отколкото да го използват в битка, румънско-безотечествената рота, съставена от новобранци арменци, се разпаднала от само себе си. Когато видели, че никой не издава заповед да се съберат, арменците се пръснали.

Така че дядо Сетрак, който само за няколко години минал през толкова различни състояния – забогатял и обеднял, удрял, наричан „чифут“, интерниран в лагер, мобилизиран и демобилизиран, отново удрял, обуржоазен и разбуржоазен, имал всички основания да смята, че светът е непонятен. А който смяташе, че светът е разбираем, по мнението на дядо не разбираше нищо. И за да докаже колко е абсурден този свят, даде най-съкрушителното доказателство, което му беше под ръка, а именно – примера със собствената си смърт. Първо го бутна кола на връщане от Стария пазар покрай кладенеца на свинаря, после падна по глава от покрива на къщата си на улица „Барац“ номер 4, докато се опитваше да поправи стрехите. Успя едва на третия път, когато умря от студ през зимата на 1985, понеже комунистите икономисваха от газта и затова я спираха по цели дни, а за да бъдат колкото се може по-големи икономистите, го правеха когато беше най-студено.

И понеже нищо не изглеждаше по-абсурдно от това един човек, минал толкова пъти покрай смъртта като шев през подплата, да умре заради това че комунистическата държава икономисва от газта, дядо Сетрак си отиде с привичното си спокойствие. Погребан е в католическото гробище в Крайова, не защото беше католик, а за да може нещата да останат непонятни.

В замяна на това дядо Гарабед смяташе, че всичко на този свят има смисъл. За разлика от дядо Сетрак, който беше прекарал в сиропиталища и като чирак годините, обикновено предназначени за учение, дядо Гарабед беше завършил земеделската гимназия в Константинопол, което за началото на онзи век било голяма работа. Знаеше много неща, беше находчив и усърден и за нищо на света, което отчайваше баба Аршалуис, не би заменил науката с търговия. Затова докато от кафе, маслини, какао и стафиди дядо Сетрак събираше пара след пара, като търговец дядо Гарабед постоянно беше фалирал. Или щеше да бъде, ако баджанакът му Сахаг Шейтанян го оставяше да прави каквото му скимне. Но да бъде постоянно пред фалит не беше единственото му занимание. Дядо Гарабед пееше в църквата, беше цигулар, свиреше по ноти, караше мотоциклет, беше калиграф, фотограф, художник, преподавател по музика и арменски език, портретист, шиеше бродерии и свиреше в оркестри от време на време, тоест всички професии, от които не се печелят пари. При всички положения в сметките си със света моят род беше квит: дядо Сетрак пестеше, дядо Гарабед пръскаше пари. Комунизмът изравни баланса: дядо Сетрак вече нямаше как да събира, а дядо Гарабед нямаше какво да пилее.

Но тъй като за дядо Гарабед нещата на този свят, които можеха да се изчислят в пари, бяха незначително малко, животът му не се променил много след идването на комунистите. Всъщност, що се отнася до това, което правели и преди, животът на арменците от Фокшан не се променил особено. Който бил часовникар си останал часовникар. Който бил обуцар си останал такъв. Който търгувал с бакалски стоки, продължил да ги продава. Клисарят останал клисар, лекарят – лекар. Естествено, и свещеникът не свалил расото си. Въпреки че занаятите им бяха останали същите, занаятчиите страдаха. Тъй като от швейцарски, механизмите, които бяха поправяли часовникарите, бяха станали руски, лачените обувки и тези на висок ток били заменени от кубинките, които се поправяли, докато подметката стане по-дебела от горната част. Магазините за сладкарски стоки останали, но от рафтовете изчезнали деликатесите –

локуми, тахан-халва, леблебия, кутиите с какао „Ван Хутен“, чувалите с кафе, озахарените тропически плодове, бадемите в шоколад; вместо тях се появили плувнали в мазнина тестени изделия, вафли с дебели кори и прекалено сухи бисквити, от които кремът се ронел. Само парчетата небет шекер, уловили малко светлина, упорито пазели по малко от някогашния си блясък. Отец Даджад Асланян запретнал расото си и с помощта на камбанаря Аршаг скрил в старите крипти църковните книги и утвар. Едва след няколко години ги извадили предпазливо, една по една, а за последно оставили най-ценното съкровище – сребърната птица, от чиято човка във водата за Богоявление се сипвало от мирото, останало и подновявано на всеки седем години, от маслото, осветено през 301 година от самия Крикор Просветител. Камбаната станала по-мълчалива и замислена. Аршаг се качвал на камбанарията не толкова за да дърпа въжетата, колкото да говори с камбаната, която му отговаряла с мълчания с различна дълбочина като орган, през чиито тръби дишаш, а не свириш. А пък и да погледне през южното прозорче, тясно колкото да промушиш кремъклияка през него, но достатъчно високо, че да впериш взор до покрайнините на града дали не идват американците. Американците не се виждали през южното прозорче, но откъм север се видяло как руснаците приближават по по пътя откъм Текуч. А след повече от десет години, през които южното прозорче останало смълчано, отново през северното, този път в компанията на други членове на църковното настоятелство, на които позволил да надзърнат един след друг, Аршаг проследил как руските войски си тръгват по същия път за Текуч. Но вече е прекалено късно, червените знамена са пуснали корени и гербовете със сърп и чук така са се слели с мазилката, че могат да се изтръгнат от фронтоните само със стената. Както добре го казва Сахаг Шейтанян, който остава по-дълго с прилепено до прозорчето око: „За да се освободим, трябва не те да заминат и ние да останем, а да заминем ние и те да останат“. Мъглива утрин след дъждовна нощ е, руските войници изчезват бързо, земята покрива с кал обувките им, така че не оставят прах след себе си.

Лекарите също остават лекари, но както се случва при война, след като масово погребват изпосталели от глад, окървавени от рани, треперещи заради тифа и ридяещи заради всичко случило се хора, в момента не могат с ражданията. Деца, които в един обрънат наопаки свят, където слънцето залязва на изток, се раждат старци.

И тъй, моят дядо Гарабед Восганян се намираше на еднакво разстояние от всичко случващо се. Искаше да разбере света и тогава решаваше, че всичко се повтаря и оставяше моделите да живеят вместо него. Неговият еталон за страдание беше монахът Гомидас, на когото в старостта си започна да прилича толкова много, че когато видях за първи път посмъртната маска на Гомидас, запазена от монасите мхитаристи на венецианския остров Сан Лазаро, потреперих пред тази необичайна прилика. За моя дядо отец Гомидас вероятно бе не само еталон за страдание, но и за лудост.

Често седеше неподвижно и си говореше сам. Ние не знаехме какво казва, баба не ни позволяваше да се приближаваме. Тези страници ще останат празни в *Прошенната книга*. Друг път се заключваше в стаята и пееше. Имаше баритонов тембър, който бързо се изкачваше към високите тонове на тенор, точно като гласа на Гомидас, който изумявал Венсан Д'Енди, Камий Сен-Санс и Клод Дебюси. Пееше и си акомпанираше с цигулката, като притискаше с лъка няколко корди наведнъж и се чуваше като квартал.

Гомидас бил арестуван също на 24 април 1915 заедно с приятелите си поетите Даниел Варужан, Рубен Севаг и Сиаманто. Останал облечен с туниката си на архимандрит с изключение на шапката, която със своя заострен връх символизира планината Арарат, която от католикос до монах носят всички представители на Армeнската църква. Шапката и пелерината дарил на нуждаещи се от конвоя. Тях закарали с коли почти до Чангуири. Гомидас се смесвал с множеството и доколкото можел, се опитвал да смекчи страданието им, като ги призовавал да запазят вярата си в Бога. Нощем оставал сам и започвал да мълви нещо. В началото спътниците му мислели, че се моли, но не се молел, а говорел на някого, а ако това бил Бог, то тогава словата му, необичайни за монах, звучали укоризнено, нещо като обърнати наопаки псалми. А един ден забелязал, че една жена е на път да роди, но докато успее да се приближи видял как един войник разсича със сабята си издутия потрепващ корем на жената. В този миг Гомидас, подобно на Андрей Рубльов пет столетия преди това пред татарските зверства, онемял. Проговорил само още веднъж, в началото другите решили, че се шегува, но после осъзнали, че умът на отец Гомидас е отслабнал. Спрял напред пътя и казал на своите спътници от конвоя: „Не бързайте! Оставете войниците да вървят пред нас...“. А след това, когато щели да отведат и убият Даниел Варужан, Гомидас проговорил за последно. Всъщност не проговорил, а запял. Първо псалмите, „Прости ми, Господи!“, но със суров глас, сякаш очаквал Бог да поиска опрощение от нас, а след това *Гърунк – Жеравът*. А когато приключил, избухнал в смях. Кикотенето му се чувало през цялата нощ, хриптящо и нервно като изгнила тъкан, която не преставаш да късаш, сгъваш я и започваш отново. Мнозина от тях, дори самият Даниел Варужан и Сиаманто, били убити тогава. Огуз Бей, понеже не знаел какво да прави с него, в крайна сметка изпратил архимандрит Гомидас обратно в Константинопол. Можел да убива хора, които падали на колене или се опитвали да избягат, убивал молещи се, умоляващи, ридяещи или проклинащи, но не знаел как се убива човек, който се смее.

А Гомидас не спирал да се смее, бил невиджан смях, който поемал върху себе си сълзите на страдащите, но и предизвиквал убийците: този смях показвал, че в Гомидас не е останало нищо за убиване.

Никога не се възстановил. Приятелите му го изпратили на санаториум в Париж. Умира двайсет години по-късно, а смехът и плачът се помиряват върху лика му на мъртвец. Изражението му е спокойно, каквото беше и дядовото, сякаш смъртта е попътна спирка, сякаш се облягаш о стените на прохладен кладенец и поглеждаш в дълбините му.

Дядо Гарабед свиреше *Жеравът*, мелодия, която разказваше за родните земи, а след това не избухваше в смях, а замълчаваше. Знаех какво прави, защото следите оставаха по платното, смехът на дядо беше съставен от цветове, струпваше ги безразборно, мислех си аз, с четката по платното, с пръст, потопен в палитрата, а когато не съумяваше да овладее кикота си, натискаше директно с тубичката боя върху платното. Преобладаваха черното и оранжевото, които дядо оглеждаше внимателно, това беше начинът, по който се опитваше да разбере себе си. В усилието си да разбере света дядо беше разработил методологични норми за всяко нещо. Себе си, например, разкодираще чрез цветовете. Всеки човек има свой енергиен заряд. Енергията е на първо място

светлина. Светлината е комбинация от цветове, от спектъра на цветовете можеш да разбереш колко отдалеч идва, от какво тяло е излъчвана, в кой момент от деня се намираме. Същото е и що се отнася до човека, поставяш пред него кристална пирамида и поглеждаш, спектърът е готов. Ей ме на, казваше дядо и поглеждаше отблизо набраздената ивица от смесени цветове, дори я докосваше, за да забележи не само цвета и плавността на щрихите, но и гладкостта или грапавостта на мазките.

Впрочем това бяха сред редките му моменти на активно участие. Иначе гледаше на нещата търпеливо и педантично. Дори и когато се хранеше, за да вникне в същината на ястието, дъвчеше всяка хапка до трийсет и три, необходимият брой сдъвквания, казваше той, за да разбереш от една страна вкуса и смисъла на всяка съставка, а от друга – за да раздробиш достатъчно храната и да предпазиш стомаха си. Ако трябва да сме честни, тази точка, разположена на еднакво разстояние от всички останали, беше еднакво отдалечена и от самата себе си. Да гледаш на себе си със същата любознателност и безпристрастност, с която съзерцаваш дърветата в градините или хронологията на една война, от място, където всички те могат да бъдат гледани извън тях, също е вид лудост. Само че както стана ясно, еталонът за лудост на дядо беше отец Гомидас, но не за да му подражава, а за да го отрази. Докато лудостта на отец Гомидас беше вътрешна, тази на дядо Гарабед се рееше над нещата.

Затова, казваше дядо, който смяташе, че светът съществува единствено, за да бъде разбран, когато научиш себе си наизуст, когато станеш толкова предвидим, че можеш да се изрецитираш изцяло като стихотворение, от началото до края, дори с рими, тогава е настъпило времето да умреш.

Ако, преминавайки през този свят дядо Гарабед разбираше, а дядо Сетрак Меликян не разбираше, то тогава моят кръстник Сахаг Шейтанян страдаше. И ако за дядо Гарабед първото разбиране, тоест да разбереш себе си, идваше от срещата с кръстосаните цветове, а за моя дядо Сетрак неразбирането на себе си идваше от получените в изобилие удари, за Сахаг Шейтанян самоизмъчването идваше от срещата с Юсуф.

Осем

РАЗКАЗ ЗА ЮСУФ. В *Прошепната книга* няма измислени персонажи, тъй като всички са живели на този свят на своето място, по своето време и със своето име. Има само един герой, който може би изглежда въображаем заради това, че съществуването му превръща *Прошепната книга* в една стъпаловидна действителност, която умножава себе си подобно на две огледала, поставени едно срещу друго. Често пиша за разказвача в *Прошепната книга*. В моя разказ разказвачът разказва за *Прошепната книга*. А в тази нова разказана книга отново се появява разказвачът, който разказва. Той разказва за разказвача и неговия разказ. Ако обърнем реда и стигнем до последния разказвач, който не изпитва слабост да се самоописва и откъм него се приближим към мен, тогава ще получим съновидение, а след това сън в съня и така нататък. Така обаче, докато пиша за пишещия, а той, приведен на свой ред над ръкописа, в който съществува и героят, наречен автор, който пише на свой ред, сякаш се спускаме по стъпала, сякаш сме матрьошки, онези дървени играчки, които се пхат една в друга, каквито старият Мусаян беше донесъл от Сибир, изгубил броя на годините и забравил, че междувременно синът му Аракел вече е на възраст да влезе в казармата.

Някои от тези реални герои ще откриете в историческите книги, други единствено в *Прошепната книга*. Макар че най-често говори за миналото, тя, книгата, не е исторически труд, тъй като в историческите книги се говори най-вече за победителите; това е по-скоро сборник с псалми, тъй като говори предимно за победените. А сред героите на книгата има и един несъществуващ, който напук на това или именно заради това дори си има име: казва се Юсуф. Юсуф е просто едно взето назаем име и съществува в *Прошепната книга* единствено поради факта, че макар да не е част от *Книгата*, е ключът, който отваря вратата на най-скръбната стая в края на онзи век – с голи, издрани с нокти стени, с разковано дюшеме и пръстен под, надигнат като мравуняк, незаравнен както трябва, както се случва с набързо изкопаните гробове. А най-бързо изкопаните гробове са масовите.

Живите и мъртвите принадлежат на небето и земята. Единствено умиращите принадлежат изцяло на смъртта. Тя се прокрадва между тях, изпълнена с умиление; да си на път да умреш е състояние, което смъртта се грижи да не прекъсне твърде бързо. Това е нейният пресен овес. Да береш душа, е посвещение в смъртта. От Мамура до Дер Зор, на разстояние от над триста километра, цял един народ прекосява седемте кръга, тоест пътя на посвещението в смъртта. В чийто край Сахаг Шейтанян се среща с Юсуф.

МАМУРА. ПЪРВИЯТ КРЪГ. Пътят вървял направо, по протежението на железопътната линия. Проникването в първия кръг на конвоите, които събирали арменци от най-различни места – от европейската част на Анадола, Смирна, Измит и Одрин или от вилаетите на западна Анадола – Требизонд, Ерзерум и Карпут, ставало пеш. Гледани отдалеч, така както крачели плътно един до друг с наведени глави, приличали на поклонници. Само че поклонниците са водени от вярата си, а не от войници, които ги бутат откъм гърба с конските муцуни или с камшични удари връщат

в конвоя отклонилите се от пътя. Семейството на Сахаг Шейтанян се състояло от петима души – бабата, родителите му, той и по-малката му сестра. Двете по-големи деца Симон и Хайгуй тайно били изпратени в Константинопол. Майка му Хермине била огън жена. Все още се държала, обгръщала децата си с ръце и вървяла право напред, в центъра на конвоя, за да ги предпази от конските копита. А и за да не гледат изгризаните от гарвани трупове покрай пътя. Имали някакви пари, баща му Рупен ги криел под ризата. С част от тях успели да си купят нещо като билети, по-скоро платили за благоволенieto на началника на гарата в Измит и се качили на влака, който вървял по линията Ешкишир-Кония-Бизанти-Адана до средата на пътя до Мамура, където влакът спрял по нареждане на войската, която блокирала железопътната линия. Но спирането на влака, въпреки че пътят през скалистите пътеки и полето в палещия пек се оказва изтощителен, спасява живота им, тъй като животинските вагони, в които били натъпкани, едва ги побирали, храната била на свършване и никой не им давал вода. Мъртвите, които останали във вагоните, били току-що предалите Богу дух, защото всички починали по пътя били изхвърляни от влака покрай насипите.

Ето защо извадили двоен късмет. Първо, защото не се наложило да изминат стотици километри пеш, и второ, защото били свалени от влака малко преди всички да се задушат. Но по-голямата част, най-вече конвоите от западните вилаети, нямали този шанс. Те изминали целия път пеш, само някои, най-заможните, успели да се сдобият с каруци и мулета. От изтощение, студ и глад и заради грабежите и кланетата от почти един милион депортирани половин милион загиват преди да стигнат до покрайнините на първия кръг. Към които се прибавят онези, успели да достигнат, но не на собствените си крака, а носени по водите на Тигър и Ефрат.

През септември нощите започнали да стават студени, без дневната жегата да намалява. Били избутани на обширен терен до гарата в Мамура. Докъдето поглед стигал, хората си били издигнали нещо като палатки от какво ли не – одеяла, дрехи, завивки. Повечето се крепяли само на четири пръчки, опъващи на повърхност от около три-четири квадратни метра по някое избеляло парче плат, което предпазвало от дъжда и слънцето, но било безсилно срещу студа. Сахаг преброил с поглед толкова скалпени по този начин палатки, че краят им не се виждал. Умишлено били разположени в края на града, от другата страна на железопътната линия, така че границата, очертавана от релсите, да бъде добре пазена и никой да не дръзне да отиде в града за хляб. Било им останало нещичко, хранели се набързо и предпазливо под сянката на палатката, за да не ги види някой от околните.

От време на време отделни групи се приближавали до железопътната линия, но били прогонвани обратно в лагера. Накрая обаче войниците престанали да ги заплашват и ги оставяли да си вършат работата. Понеже това вече били хора, които ходели от палатка на палатка и помагали на намиращите се вътре да изнесат мъртвите. И за да не ги оставят съвсем сами, поставяли починалите един до друг, а когато техният брой нараснал неимоверно – един върху друг, така че смъртта правела купчини, които ограждали лагера като малки защитни кули. Животните пръхтели от глад и заради миризмата на смърт, най-вече мулета; впрегнати в каруци или носещи самари, те се оказали по-издръжливи, конете умирали било от жажда, било със ступени по планинските пътеки крака. Кучетата стояли встрани, виждали в очите на хората глада и

усещането за преследвано животно, каквито изпитвали самите те, и заедно с ятата гарвани търпеливо чакали да се мръкне.

Спели сгушени един в друг, за да се топлят. През деня се събличали и връзвали дрехите над главите си. С млад мъж и жена, наскоро оженили се, се разбрали да си делят тяхната каруца, като мъжете се редуват да я бутат отзад, за да помагат на мулето. Една жена предложила да закърпи завивките им, за да издържат по-добре срещу вятъра. Била с годеника си, трябвало да се венчаят, но сватбарите умрели по пътя.

Майката на Сахаг имала две гърнета, в които събирала дъждовна вода. Когато водата била на свършване, триели устните си с кърпи, които опъвали през нощта, за да се овлажнят от росата.

Когато множеството палатки се разширявало прекомерно и заплашвало да прелее отвъд железопътната линия, а броят на трупове толкова се увеличавал, че въздухът натежавал от миризмата на смърт, войници на коне нахлужали сред палатките и подкарвали по няколко хиляди души отново на път. Палатките се срутвали под конските копита, хората били изблъсквани към края с камшични удари. Когато не успявали да съберат достатъчно бързо вещите си и да сгънат палатките, ездачите ги карали да побързат, като палели покривите от сух плат.

Техният ред дошъл в края на октомври. До следващата спирка имали да вървят около пет часа, за колкото би взел разстоянието здрав човек, но на тях им трябвали почти два дни.

ИСЛАХИЕ. ВТОРИЯТ КРЪГ. Пътят прекосявал хребета на планината Аманус, после се спускал към Ислахие покрай една ръка. Когато достигнали втория кръг, паднал първият сняг. Мнозина били облечени в тънки дрипи и само прахта, напоена с пот, все още държала дрехите им и ги топлела. Завивали мулето с одеяло и през целия път вървели също загърнати в завивки. Изоставили каруцата, която не можела да мине по тесните пътеки, а мъжете взели колкото могат от вещите и ги носели на гръб. Когато се позатоплило, накъсали на ивици една от завивките и се завързали един за друг, за да не се плъзгат по стръмния терен. Бил чист планински път и останал такъв и след преминаването на конвоя, тъй като онези, които падали, останали без сили, били избутвани с тояги в урвите. Бабата била носена от мулето, което ѝ помогнало да оцелее по пътя, за разлика от много други, които умрели от изтощение или берящи душа, падали в пропастите, като се удряли в скалите. Когато стигнали равнината, конвоят бил пресрещнат от група от няколко десетки въоръжени кюрди. Като по команда войниците останали на място и оставили лишения от защита конвой да продължи напред. Хората спрели и загледали уплашено конниците, които се спускали към тях, размахващи пушки и саби. Платото било тясно, отзад се издигали планините, от двете страни имало стръмни урви, а отпред били ездачите. Сцена, която познаваме от стотици разкази. Изоствени, лишени от защита конвои, в по-голямата си част жени и деца, всеки опитващ да се спаси, без да знае, че след като се откъсне от множеството става най-лесната плячка за грабежите и сечащи ездачи – престъпници, специално освободени за целта от турските затвори или пък кюрди, чеченци и бедуини. Рядко нападали по случайност, най-често ги уведомявали предварително за датата и маршрута на конвоите, а войниците били инструктирани да се отдалечават и да ги оставят да си

свършат работата. Понякога само за да ги оберат и да отвлекат младите жени, друг път, както често се случвало, за да ги избият до крак. Нямамо никакви правила, можело да те убият, защото носиш пари или бижута или защото няма какво да им дадеш. Най-добре било да се свиеш или да се изтегнеш на земята, преструвайки се на мъртъв. Ако имаш късмет да не те стъпчат конските копита, можело да се отървеш, докато след дълго преследване на подвижните мишени ездачите се уморявали или се мръквало и те се отдалечавали с викове, метнали на седлата съпротивляващите се жени. Зад тях оставало осеяното с трупове поле, по което оцелелите, замаяни, се надигали бавно.

Годеникът на жената, с която се спрятелили, също бил убит. Носел на шията си лишен от стойност, но лъщящ ланец, който един от конниците пожелал и не си направил труда да му го отнеме по друг начин, освен като му отсече главата. Били принудени да го оставят там, плячка за животните.

Влачеци ранените след себе си, едва на развиделяване стигнали до полето при Ислахие. На входа на лагера и от двете страни имало по една купчина трупове, най-вече деца. Опънали палатките си. Храната била на свършване. Сутрин войници на коне обхождали полето и наслуки хвърляли хляб върху палатките. Хората се нахвърляли, хванали по няколко души едно парче и се биели за него. По обед лагерът затихвал, хората изпълзвявали до палатките, за да бдят над берящите душа.

Войниците стояли надалеч, защото тежките миризми на смъртта не били сладникави, а остри, предвещаващи заразата от дизентерия. Командирът на лагера извикал здравите мъже и им наредил да съберат мъртъвците. Тъй като в онези есенни месеци гладът и дизентерията взели повече от шейсет хиляди жертви, командирът наредил мъртвите да бъдат оставяни в покрайнините на лагера два-три дни, преди да бъдат погребани. Така, оставени на вятъра, телата изсъхвали и изтънявали и заемали по-малко място и общите гробове побирали повече.

Решили да приближат палатките, така че грабителите, най-вече бедуини от съседните села, да не могат да се промъкват между тях. Не се се страхували едни от други, защото никой от депортираните не би откраднал пари или злато, просто нямамо какво да прави с тях. А каквото можел да пожелае – брашно, захар или сушено месо, отдавна било свършило. Животните напразно търсели стръкчета трева в основата на стените или сред насипите. Онези, чиито вътрешности се раздирали от дизентерията, лежали свити на кълбо и очаквали смъртта си. Останалите дъвчели продължително късметата ронлив хляб, захвърляни от препускащите ездачи.

Случило се нещо чудно и същевременно ужасно: дошъл снегът. Наизлезли от палатките с протегнати ръце, все още имало достатъчно живеци в тях, така че снежинките да се разтопят в шепита им и да успеят да оближат капките по пръстите си. След това, като видели, че снегът се засилва, зачакали да натрупа и го облизали от земята заедно с кучетата и мулетата. Сахаг утолил жаждата си повече от другите, защото забелязал, че снегът се трупа и остава най-вече върху челата на мъртвите, по-студени от пръстта.

Но заедно със снега дошъл страховит мраз, който сковал земята и превърнал завивките, от които били направени палатките, в режещи гънки, оцъклил въздуха, спрял щъкането на каквато и да било живинка и зловонията паднали като слана върху земята. Хората се гушели едни в други, от няколко палатки се събирали в някоя по-

голяма, а там, където някой съумявал да стъкне огън, разтапайки няколко замръзнали клонки, се бутали, макар да успявали единствено да съзерцават отдалеч гаснещия пламък.

А умиращите били толкова изпосталели от глад и треперещи от студ, че докато ги влачели между палатките за ръцете или краката, китките и глезените им се чупели с прашене като сухи клони.

Когато снеговете се стопили, отново започнали да събират конвоите. Небесата се разтопили и започнали дъждовете. Пътищата се разкаляли. Завързали ивиците от завивки около краката си, иначе босите им стъпала щели да се прилепят към земята и хората не биха имали сили да ги извадят от калта. Под ситния дъждец, който размазвал всички очертания, новото пътуване продължило почти седмица. Мъртвите не можело да бъдат преброени, тъй като по този мъглив път, където всеки виждал само синкавата пара на дъха си, плътта на онези, които падали, напоена от дъжда, била също толкова мека и лепкава, колкото и глинестата почва. Идващите отзад ги тъпчели и плътта им се смесила като черно тесто, покрито от калта по пътищата. А дъждът не спрял дори когато пристигнали.

БАБ. ТРЕТИЯТ КРЪГ. Полето с черни палатки се простирало върху ивица земя на няколко километра от населеното място, за да се избегне достъпът на депортираните до града. Заради глинестата почва водата, примесена със сняг, започнала да тинява, всичко ставало мочурливо.

Не съумели да преброят мъртвците си, останали по пътя, защото не успявали да смогнат с онези, които умирали в лагера за депортирани. Мъжете, колкото били останали, се организирали в две групи. Едните се занимавали с изнасянето на мъртвците извън лагера и копаенето на общите гробове. Мъртвците се носели по-трудно в третия кръг, тъй като изсушени като рохкава пръст и с олекнали от студа кости, поемали водата и се издували, а омекналите от водата вени се пукали и почервявали като сурово месо. Подпухнали и трудни за огъване, заемали много повече място и освен че пръстта била лепкава, гробовете трябвало да се изкопават по-широки.

Втората група мъже бродели из полето и се приближавали до града единствено до кофите за боклук в покрайнините на бедните квартали в търсене на храна, която най-често се състояла от умрели животни. Някои, все още пъргави, мятали камъни по гарваните или ловяли кучетата, които обикаляли лагерите и през нощта разравяли набързо заровените гробове, за да се доберат до все още неизгнилото месо.

Така избухнала епидемията от тиф. Ударила първо децата. Покрила страните им с червени петна, които заради мизерията бързо се превърнали в живи рани, в които се смесвали кръвта и потта от треската. После преминала и към майките им, които не можели да се въздържат да не притискат до гърдите си треперещите деца. Само зимният студ попречил заразата да се разпространи сред всички. Но отново той направил така, че за болните да няма никаква надежда. Заради страха от болестта войниците стояли на разстояние и рядко, без да слизат от конете, се спускали между палатките, за да хвърлят набързо хляб в лапавицата. Никой вече дори не се сещал да изтрие калта от него, късметлиите, които улавяли къшея хляб, хуквали да го поделят с

хората от палатката си и се навеждали с опрени в гърдите глави, стиснали крайчето и отхапващи лакомо от него, преди някой друг да се нахвърли върху него и да го изтръгне от ръцете им.

От време на време някой, най-вече жените, които обезумявали от мъка заради умиращите си деца, намирал смелост да отиде до покрайнините на поселището, за да проси храна или да потърси по-сигурен покрив и чиста постеля. Когато не били застрелвани незабавно, ги гонели с камъни или удари с тояги.

Жената, с която тръгнали на път, се разболяла. Стояла свита на кълбо и не можели да направят друго, освен да я завият с всички завивки, които имали. Един ден главата на семейство Шейтанян се върнал с убит гарван, който уловил, докато птицата обикаляла около купчините трупове заедно с ятото си. В очите на мъжа имало див блясък, изпитите му страни били покрити с кичури къдриви косми, всичките му дрехи били дрипави и за да не ги отвее вятърът, ги завързвал с въже, което увивал няколко пъти около тялото от гърдите до кръста. Вместо обувки носел два парцала, с които привързвал две дъски към стъпалата си. Това го карало да ходи със залитане и да провлачва крака, като от време на време повдигал ходилата си, за да прекрачва праговете. Нямало нужда да тича, за да ловува, немал и сили да го прави, труповете трябвало само да се носят, а за кучетата и гарваните, натежали заради обилната храна, която им доставял лагерът, било достатъчно да хвърлиш умело камъка и после със същия този камък да разбиеш главата им. Или да извиеш врата им с едно движение. Което Рупен Шейтанян бил направил, главата на птицата била обърната по неестествен начин. Когато го видяла, Хермине притиснала децата в обятията си и съкрушено прошепнала: „*Ур ес, Асвадз?* Къде си, Господи?“. „Бог е на път да умре, жено, казала мъжът. Виж, ангелите му вече са мъртви.“ И захвърлил черната птица наред палатката.

С мъка успели да стъкнат задушлив огън от влажни клонки и препекли месото на одраната птица. Но това не помогнало на болната жена, чийто свит стомах отказвал да приема храна. Повърнала единственото парченце, което успяла да преглътне и неспособна да овладее спазмите, умряла от задушаване малко след това. „Това е знак от черния ангел“, промълвила Хермине. „Още по-прокобен знак е, отговорил Рупен, щом Бог убива дори черните ангели.“ И погледнал оловносивото небе, блатистата земя, ситния дъждец и изпаренията от лагера, които сливали в лакома, убийствена мъгла небето и земята. Качили жената на мулето, увиснала като дисага от двете страни и Рупен я закарал в покрайнините на лагера, където труповете се издували и разплували като желатин. Но преди това я съблекли и поделили дрехите ѝ между по-малката сестра на Сахаг, да я пазят от студа, и младата жена от Кония, да не би бедуините, като я видят полугола, да я пожелаят.

Колкото и да се пазели местните, колкото и да гонели депортираните като кучета с всичко, което им попаднало под ръка и да крещяли „Ермени! Ермени!“, за да излязат и други да замерят с камъни създанията, които се приближавали колебливо с протегнати ръце, та, колкото и да се пазели, заразата плъзнала и в града. Тогава арабите събрали бойците си и нахлули в лагера на депортираните, разорали го с конските копита, убивали със сабя и нож, гонели с дръжките на сабите или удари с тояги и палели палатките. Както всеки път, войниците гледали безучастно и приемали с благоволение

помощта, която и друг път разбойническите банди оказвали на глада, дизентерията и тифа. Клането продължило цял ден, а бойците обещали да се завърнат, ако на другия ден депортираните не поемат отново на път, накъдето им видят очите, но колкото се може по-далеч от техните домове. Въпреки че инструкциите гласяли, че лагерът в Баб трябва да остане изолиран до идването на пролетта, заради недоволството на местните конвоите отново потеглили. Било 5 януари, всъщност не го знаели със сигурност, никой не броял дните, понеже нямало знак, който да ги отличава като например неделната служба, долавяли единствено смяната на сезоните и то доста приблизително. Единствената що-годе точна сметка била тази на мъртвите, която турските войници държали, като с щиковете теглели по една черта до стълба, който се намирал най-близо до всяко място за складиране на трупове. Но и тази сметка не била точна, откакто заради опустошенията от тифа мъртвите се карали с каруци и се хвърляли директно в гроба.

Опитвали се да отгатнат приближаващата Коледа по дължината на нощите, но тъй като небето постоянно било облачно и оловносиво, нощите изглеждали по-дълги, отколкото били в действителност. Увеличил се и броят на мъртвите, тъй като предавали Богу дух най-вече през нощта. Но понеже на другия ден тръгвали първите конвои и не можели да знаят колко ще стигнат до края на пътя, няколкото свещеници, които се отличавали от останалите единствено с малко по-дългите бради, решили, че онази нощ ще бъде Бъдни вечер.

Онези, на които било останало крайче свещ, го запалили. Хермине казала: „Нека се вижда светлина“. Изгорили всички свещи, като обирали с пръсти топлия восък и го размазвали по ръцете си. Трябвало да запазят по някоя угарка и за нощта на Възкресение. „Дотогава, отбелязал Рупен, докато завързвал подметките си, всички ще сме мъртви.“

МЕСКЕНЕ. ЧЕТВЪРТИЯТ КРЪГ. За да не се доближава до Алеп, където отново съществувал рискът от зараза, пред нарастващата враждебност на местното население и по изрично нареждане на Джемал паша депортираните и техните конвои да бъдат държани далеч от железопътната линия, конвоят заобиколил по-достъпния път през Алеп и Себил и прекосил по-диви места като Тефридже и Лале. Здрав човек би изминал пътя от Баб до Мескене за два дни и то ако вземем предвид, че би могъл да се радва на сън и отмора в кервансараите в Лале, да се нахрани до насита и да има мехове с вода, носени от мулета. Конвоите, тръгнали от Баб, изминавали същото разстояние най-малко за пет дни, а понякога стигали чак след две седмици.

На излизане от Баб отново завалял сняг. Понеже не вървели по главния път през Алеп, а снегът покривал всичко, често губели посоката и след известно лутане войниците ги връщали на правилния път, като ги побутвали отстрани с конските муцуни. Не било трудно да се заблудят, защото включените в конвоите, дори най-държеливите, които стояли в първите редици и се изправяли срещу вятъра с открити гърди, вървели със сведен поглед, който повдигали рядко, но не към пътя – той им се струвал безкраен – а към небето, за да зърнат ивица от светлина, някакъв знак, че снегът ще спре или просто какъвто и да било знак. Увивали се във всички платове и завивки, които им били останали и които завързвали към телата си с върви, за да ги

пазят от вятъра. Най-дебелите одеяла запазили за краката, като си скроили нещо като валенки, които потапяли в олио, ако им бил останало, или в локвите с нефт, за да издържат срещу мокрещия сняг. Конвойт тръгнал компактно, но след това заради изтощението се прострял почти на един километър. Войниците само ги ограждали, отказали се да им дават зор, тъй като подтикваните с камшик или тояга, вместо да се забързат, се свличали на колене. Приели това като знак за бунт, войниците ги убивали с удар със сопа по темето, за да пестят куршумите. Те се свличали в безсъзнание в снега, което било равнозначно на смърт. После се отказали и от това и ги оставяли да напредват спрямо силите си. Изтощените вървели все по-бавно и оставали в самия край на конвоя, все по-трудно измъквали краката си от преспите и накрая оставали неподвижни, застинали в снега, с прекомерно измръзнали крака, за да могат коленете да се огънат. Умирали така, изправени, с разперени ръце, както вятърът ги бил издигнал като черни изсъхнали дървета. Каруците, изпратени след тях от губернатора на Алеп, загрижен заради големия брой мъртъвци, които, изоставени по пътищата, щели да разпространят заразата в града, понякога ги намирали след няколко дни, все така изправени със скърцащи замръзнали ръце, развявани от вятъра. В началото гробарите се изплашили. После просто започнали да ги изтръгват от снега като гнили дънери, като си казали, че земята явно се е преситила от толкова мъртви и е решила да остави тези да умрат на крака.

Спели из изоставени кервансараи, понякога оставали по два дни, за да добият сили. От Алеп заедно с каруците с мъртви дошли и няколко чувала булгур, нещо като грухана пшеница, от които има раздали колкото се побирало в заключените им шепи. В Тефридже и после в Лале видели отдалеч множество големи палатки, опънати върху диреци, с ламаринени покриви, някои дори имали тухлени стени, и се зарадвали, че ще се предпазят от студа. Но им позволили да се приближат само на няколко десетки метра разстояние. За да не бъде обсипан с мъртъвци пътят към Мескене, властите решили да създадат във вилает Алеп подобни поселища, в които да се събират умиращите от конвоите. Не получавали никакво обгрижване, просто ги оставяли да лежат по петнайсет-двайсет в палатка и така да умрат. Били в толкова окаяно състояние, че нямали сили да се обърнат на другата страна или да се предпазят от рояците насекоми. Умирали в позата, в която ги оставяли, често с отворени очи, тъй като клепачите им били прекомерно смалени и изсъхнали, за да се затворят над бялото на очите. Затова тези лагери били пазени само от няколко войници без пистолети, но въоръжени с цепеници и камъни срещу кучетата, хиените и гарваните, без обаче да проявяват особено усърдие.

Радостта, че са близо до места, които им се стрували специално пригодени да се опълчат срещу смесената напаст на вятъра, дъжда и снега, била заменена от недоумение, а след това от ужас, когато конвойт спрял в близост до палатките и не им позволили да се приближат. Пред всеки от двата заслона конвойт бил спрян от множество войници, предвождани от чаушин и мъж, облечен с черни дрехи, към когото останалите се обръщали с *доктор ефенди*. Той наредил всички хора от конвоя да се подредят в редица на една ръка разстояние, за да не могат да се облягат един на друг. Някои се строполявали незабаво и улеснявали работата на *доктор ефенди*. Защото той не бил дошъл, за да се погрижи за живите, а за мъртвите. За да избегне риска от толкова

трупове, пръснати по пътищата, още повече че Алеп бил пълен с чуждестранни консулства, готови да изпратят депеши в европейските царски дворове, *доктор ефенди* посочвал берящите души, които незабавно бивали сграбчвани, водени в палатките и пребивани, ако животът в тях все още оказвал някакво съпротивление. *Доктор ефенди* преценявал всеки поотделно и посочвал с пръст онзи, който имал тифозни петна, вече треперел с цялото си тяло, бил неимоверно блед, с хлътнали в орбитите очи или ъгълчета на устата, покрити със зеленикаво-червеникава слуз, избиваща от надупчените бели дробове. Във всеки от двата лагера за умиращи конвоят намалявал с около една десета. Измежду тръгналите от Баб повече от една трета не стигнали до Мескене. Мнозина издъхнали в единия от двата лагера за умиращи, трупове на други останали по пътищата, като плътта им се стопила заедно със снега и се стекла на ручейчета, а костите им изгнили по наносите. В Мескене, на границата на четвъртия кръг, конвоите отново се срещали с Ефрат, подвижен гроб за хиляди депортирани. Там, където реката правела завой от отсрещната страна на Мескене, се събирали трупове от север, които водите не били потопили на дъното или рибите все още не били изгризали. С куки издърпвали телата на брега. Тъй като почвата била замръзнала, а трупове били прекалено много и не можели да им изкопаят гробове, ги заливали с бензин и ги изгаряли. Черният пушек се виждал от лагера в Мескене, така че депортираните знаели защо е плътен, защо кладата е толкова влажна, че може единствено да тлее, и какво именно се носи по реката, но въпреки това се доближили до брега, коленичили и жадно отпили от водата с вкус на мърша.

Някои отново издигнали палатки, други се настанили в изоставени. Както всеки път след появата на нов конвой, броят на мъртвите се увеличил, а после се върнал към обичайната цифра от пет-шестотин на ден. Времето поомекнало, особено през деня, но нощите останали все така мразовити. Снегът спрял, а дъждовете се разреждали, колкото повече се приближавали към пустинята. Въздухът също станал по-сух и карал дъха на умиращите да свисти.

Лагерът бил оханяван изключително строго. Малцината, успели да се измъкнат от пазачите и заловени на полето откъм града, били потапяни няколко пъти до шия в ледените води на реката, а после оставяни на брега да ги издуха вятърът. Ако оцелеели, ги отправяли към палатките, където зъзнеци от студ и бълнуващи, си отивали малко след това.

Мулето внезапно коленичило и отказало да пие вода. Рупен го милвал дълго по челото, изпълнен с умиление, после няколко пъти го ударил с камък на мястото, където го милвал. Децата го оплакали, но изтрили сълзите си, когато усетили приятния вкус на месото, което не било жилаво като на убитите гарвани, нито горчиво като на лешта. Стигнало им за няколко дни и започнали да идват на себе си. Получили и по някоя шепа булгур. Когато повдигнали очи към този жест на милостиня, разбрали причината от Къор Хюсеин – същият, който наказвал бегълците и ги потапял в ледените води: „Не искам да ми мрете тука. И без това толкова неща ни висят на главата. Земята е лепкава и трудно се копае. Така и така ще умрете. Но се замъкнете на собствените си крака до пустинята. Там никой няма да се наложи да се занимава с вас. Ще ви погребат ветровете и пясъците“.

Тогава разбрали, че онези, които получавали по чашка зърна в шепите си, трябвало да продължат нататък. Позволили им да се доближат до реката и да пият от мътната вода, която подобно на водите на Йордан впоследствие придобила вкус на човешка плът. Булгурът бил временно лекарство за обезводнените от дизентерията вътрешности. А водата издувала несдъвканите семена в стомаха и ги карала да се чувстват мъчително гладни и същевременно сити. Тъй като тялото искало повече сила, но свитият от недомядане стомах се подувал и почти пръскал стените си, изтънели от толкова мелене напразно.

Сахаг отслабнал, глезените му били съвсем малко по-дебели от китките. Майка му отмервала по мъничко от торбите с брашно и захар, закупени на гарата в Кония от едни търговци, които знаели къде отиват и като добавили отчаянието към цената, им поискали три пъти по-голяма сума.

Хранели се вечер, тъй като Хермине забелязала, че гладът е по-нетърпим през нощта, когато тялото е повече обърнато към себе си. В началото разпределяла по равно на всички, след това по-малко за тях и повече за децата. А в Мескене, почти нищо за старицата, която една вечер се прекръстила широко, обърнала се към стената и умряла сгушена. Така на сутринта я качили на каруцата с починали и пак така я бутнали в гроба. Понеже никой не си правел труда да къпе мъртвите, да организира бдения и да ги поставя със заключени ръце в ковчези, нямало защо да слагат кърпи с топла вода върху ставите им, за да изпънат огънатите им ръце или крака. Нямали с какво, дори да искали да омекотят смръзналите и изсъхнали хрущяли, би било напразно, защото в общите гробове телата не били поставяни едно след друго, отърколвали ги накуп. „По-добре да я бяхме държали до следобед, каза Хермине. Дотогава гробовете щяха да се напълнят и щяха да я сложат отгоре...“ Рупен не отговорил, само повдигнал рамене. Вече не говорел, само повдигал рамене и жената не знаела дали това е неговият начин да каже нещо или просто да разкърши все по-приведения си гръб.

Старицата избрала подходящ момент да умре. На другия ден тяхната част на лагера била оградена от войници и отново тласната на път. След като мулето умряло, старицата при всички положения не би могла да ходи пеш и щяла да бъде избутана към каруците с умиращи, водени обратно в Лале, където единствените неща в изобилие били рояците насекоми и търпението, с което берящите душа, легнали един до друг, били оставяни да умрат.

ДИПСИ. ПЕТИЯТ КРЪГ. По принцип от Мескене до Дипси са само пет часа бърз ход. Конвойт обаче имал нужда от почти три дни. За първи път краката усетили пясъчливите земи, които предвещаваха приближаването на пустинята.

Каруците, които събирали починали и умиращи, вече не ги придружавали. Гробарите, които събирали мъртвите, чакали вятърът да развихри пясъците и те да покрият купчините голи почернели тела. Двата дни от пътуването изминали спокойно. Небето се отворило и вятърът утихнал. Групите се въргали покрай пътя, по-голямата част разкъсани от диви животни. Сред тях и берящи душа – мъже и жени, изтерзани от умора, глад и жажда, деца, които не разбирали какво им се случва и облежани на камъни или сухи дънери, очаквали смъртта си. Този опит да останат

седнали бил последната им съпротива срещу смъртта, тъй като иначе, легнали край пътя, пясъкът щял да ги покрие и задуши.

Лагерът с няколко хиляди палатки бил разположен в долина на десния бряг на Ефрат. Онези, които го издигнали там, решили, че тъй като е ограден от хълмове, натрапчивите зловония на смъртта и острият мирис за дизентерията и тифа ще се разпоространяват по-трудно. Пътят между Мескене и Дипси бил по-кратък от този между Баб и Мескене, затова губернаторът на Алеп на междините спирки не създал приюти за умиращи, които евфемистично да нарече *Хастахане*, тоест болница. Вместо това, като се имало предвид изтерзаното състояние, в което пристигали конвоите след два дни път по пясъчлив терен, а след това по тесни планински пътеки, целият лагер в Дипси бил наречен *Хастахане*. И заслужавал името си, тъй като през няколкото месеца, в които действал като концентрационен лагер, тук починали повече от трийсет хиляди души.

В така наречената болница нямало никакви лекарства нито друга помощ освен тази от страна на арменските лекари сред оцелелите депортирани, които можели единствено да определят болестта, ако не била видима, и да изчислят дните до смъртта. Лагерът в Дипси бил едно от най-широките стъпала от посвещението в смъртта не толкова заради големия брой хора, които издъхнали, а най-вече заради много по-големия брой на онези, които се заразили тук и предали Богу дух по-нататък по пътя за Дер Зор, мястото, където паднало и седмото одеяние на смъртта.

Вече било март. Дъждовете престанали. От време на време привечер или на зазоряване се събирала завеса от облаци. Пролетта щяла да настъпи незабелязано за депортираните, които се оглеждали все по-малко около себе си и дори тогава го правели със страх, стреснати от тропота на конските копита, щракането на кремъклийките и крясъците на бедуините. Затова гледали предимно надолу. И така открили пролетта. Около Абухахар, Хамам и Дер Зор, където дърветата били все по-нарядко, пролетта настъпвала неусетно, когато пониквали туфи трева с дълги тънки стръкове. В началото не знаели как да ги ядат, венците им започвали да кървят заради режещите ръбове и се давели с острите стръкове. После най-вещите и търпеливи ги научили на майсторлъка как да ядат. Не трябвало да се сдъвква наведнъж, а да се овлажни със слюнка, колкото може да се събере в пресъхналата уста и да се задържи така няколко минути, докато прегладнялата уста я превърне в нещо като паста, каквато се получава при отварите. Когато вече не се намирала трева, Рупен вадел корените и ги миел във водите на Ефрат. Режел ги на малки късчета и накиснати във вода след няколко часа можели да се ядат.

Не валяло, но небето не било ясно. Близостта на пустинята издигала нещо като мъгла, която разнасяният от вятъра прах оставял да тегне. Кучетата и вълците намалели, на тяхно място се появили хиените. Ловяли се по-трудно, по-бързи и привикнали със сухотата на пустинята. Не се намирали и техни трупове, понеже когато усетели края си, изчезвали в пустошта, откъдето били дошли. Оставали гарваните, които не било лесно да се уцелят, тъй като в седефената мъгла не можели да се различат от празния въздух, през който не прелитали птици, нито пък белите от черните ангели.

Понеже тревата се разредила заради зловонията, но и заради конете на турските войници, които пасяли около лагера, след съкрушителен размисъл Хермине и Рупен решили да прехвърлят Сахаг при куриерите.

В миговете си на самота моите дядовци Гарабед Восганян и Сетрак Меликян не пееха песни за депортацията. Нито пък другите възрастни арменци от моето детство. Стихотворенията, които четяхме като деца по време на срещите си, песните, които слушахме, напомняха най-вече за фedaините, които се били в планината, а не за кланета и депортации. Конвоите се спуснали мълчаливо по стъпалата, които ги посвещавали в смъртта. Може би защото вътрешното страдание било прекалено силно, за да позволи част от него да избие навън. Може би защото не вярвали, че след това има нещо друго.

Но без това да се вижда, депортираните пишели за самите себе си. Ръкописите, останали от пространството на седемте кръга на смъртта, били изписани по пътищата на депортацията, навсякъде, където можело да се намери парче дърво, крайпътен камък, дънер с мека кора, някой зид. Дълго време, докато дъждовете ги отмили и ветровете ги заличили, издълбани по дървета и камъни останали арменски думи и букви. Преминаващите оставяли вести на идващите след тях. А те, ако имало още място, добавяли собствени думи. В лагерите на депортираните се разпространявали листови хартия, които хората си предавали едни на други. Не били подписани заради страха от репресии, нито се посочвала датата. Не било необходимо. С изключение на снега, който ставал на киша, и на калта, която се превръщала в реещ се прах, действителността не се променяла.

Новините описвали случващото се във всеки от кръговете на смъртта. Хората, които разпространявали тези вести, били куриерите. Били избирани между момчурляците, които били по-пъргави и можели да се промъкват, без да ги видят. А за да имат сили да прекосяват бързо разстоянията, им се давала храна за из път. Някои не се връщали, било защото ги задържали в предните конвои и така скъсявали пътя им до смъртта, било защото ги убивали по пътя. Затова куриерите винаги били доброволци и избирани измежду сираците, защото малцина родители имали сили да се разделят по този начин с децата си. Мъжът, който изпращал куриери от този участък на конвоите, се казвал Крикор Анкут. Онзи, който отговарял в другия край, откъм Дер Зор, бил Левон Шашян, до момента, впоследствие убит след невъобразими мъчения.

Крикор Анкут измерил с поглед момчето, побутнал го и го ударил с длан в гърдите, но Сахаг намерил сили да забие крака в земята и не паднал. Тогава мъжът решил, че юношата става. Разстоянието до Дер Зор можело да се измине за около шест дни, но куриерите се придвижвали най-вече през нощта, а денем се криели в някоя хралупа около брега, затова пътят в двете посоки продължавал повече от две седмици. Сахаг научил името на онзи, който в лагера за депортирани в Ракка щял да му осигури храна за по-нататък, до Дер Зор. Рупен и Хермине стояли встрани и гледали, без да могат да разберат дали решението им е в полза на сина им, или ще го погуби. Някой останал да пази извън палатката, друг донесъл съд с вода. Хермине измила грижливо гърба на Сахаг, след това момчето легнало по корем с разперени ръце. Крикор Анкут потопил перото в мастилницата и бавно написал върху кожата на момчето, като покрил гърба му до опашната кост с големи букви, колкото се може по-стилизирано, за да опрости знаците и да приключи колкото се може по-бързо, както и за да не издраска прекомерно

момъка, който изтърпял дълбаещото в кожата му перо, без да гъкне. Това, че кожата била опъната по костите, улеснявало работата. Известно време момчето останало неподвижно, за да изсъхне боята. После разтворили пръст в съда с вода и направили рядка кал, с която покрили раменете му. Дори така, покрит с кал, бил по-чист отпреди. Попитали го дали може да плува и момчето отговорило, че е израснало на брега на Босфора. След това с потопен в калта пръст Крикор му начертал пътя до Дер Зор. „Ще вървиш през нощта. Плътно до брега на Ефрат, няма да се отклоняваш от него. Ако видиш, че няма друго спасение, се гмурни във водата и стой колкото се може по-дълго, докато боята се разтвори и водата я отмие. Те не трябва да узнават какво пише на гърба ти. По същия начин и на връщане. Особено на връщане.“ От името на момчето Хермине получила храната за из път. Запазила по една шепа жито и ориз за сестричката му, после го прегърнала и той изчезнал в нощта. Не се сбогували. Видели толкова смърт около себе си и приели я за неизбежна действителност, отдавна се били сбогували едни с други.

Сахаг сторил точно това, което му било заръчано. Разпределил си дажбите, гладувал в продължение на три дни, но не спрял в Ракка, защото се страхувал, че няма да излезе оттам. Когато стигнал в Дер Зор, потърсил Левон Шашян. Той изтрил калта и прочел съобщението на Крикор Анкут, отново почистил гърба му, за да изпише други букви, а след това намазал гърба му с коричка от кал, смесена с пепел. На връщане Крикор Анкут първо му дал черпак вода и шепа булгур. Накарал жените да го измият и след като прочел съобщението, пожелал да остане сам. Изтрил със собствената си ръка написаното по раменете на момчето, прегърнал го и му наредил: „Не разказвай на никого какво си видял в Дер Зор. Повечето няма да ти повярват и това няма да ти послужи за нищо. А на онези, които все пак ти повярват, няма да им бъде от полза. Върни се при вашите“. Когато го видяла, Хермине го прегърнала и се разплакала, не толкова от радост, че го вижда до себе си, колкото от жал.

В средата на април лагерът в Дипси бил закрит и последните конвои отпътували нататък по поречието на Ефрат. Лагерът бил обграден от войници и жандарми на коне, които нахлули сред палатките, раздавали удари с тояги и камшици, преобръщали подслоните и избутвали хората към края, където се сформирали конвоите. Когато всички, които се държали на крака и можели да тичат с ритъма на конете, излезли от палатките, принудени да изоставят умиращите, се дал сигнал за тръгване. След почти час ходене към възвишенията, докато обръщали глави към лагера-болница в Дипси, видели как над него се издига плътен пушек. Палатките били заляти с бензин и подпалени. От цвета на пушека и формата на валмата разбрали, че заедно с плата на палатките вкупом горят и човешки тела, изсъхнали или все още влажни, мъртви и берящи душа.

РАККА. ШЕСТИЯТ КРЪГ. Пътят продължил повече от седмица. През деня било много горещо, но нощите останали невъобразимо студени. Хората вървели все побавно, като залитали. За тези замаяни редици, нехаещи за побутването и ударите на пазачите, поне не съществувала опасността да бъдат нападнати от въоръжени банди, тъй като нямали нищо за плячкосване. Арабите се приближавали само когато спирали, и срещу чувалчета с пшеница купували девойки. Коновоят се придвижвал покрай

десния бряг на реката и накрая стигнал до Себка – лагер на брега срещу Ракка, откъдето градът се виждал като вълшебна забранена земя. Водите на Ефрат успявали да утолят жаждата на депортираните. Но имали все по-малко шансове да намерят нещо за ядене. От време на време жандармите хвърляли от галопиращите си коне торби с хранителни продукти, изпратени от чуждестранните консулства или християнските мисии. Захвърлени безразборно, част от тях отивали нахалост. Хората дърпали торбите с брашно и захар и те се пръскали между вкопчващите се нокти. Заради изпопадалите зъби не можели да консумират други помощи като нахут или ориз. Хората ги гълтали, без да ги сдъвкват, но стомасите им не можели да ги смилат, било защото изгубили този навик, било защото заради дизентерията нямали време да го направят. Рупен вече не ходел на лов, кучета се срещали все по-рядко, а вълците се движели на глутници. Често се случвало да се нахвърлят върху някой от ровещите из бокулците и да го разкъсат. Ходел заедно с останалите да събира мъртъвци. Участвал в копаенето на общите гробове, което тук било по-лесно, защото не трябвало да натискат лопатите в твърда или глинеста почва, а било достатъчно да загребват пясъка, сякаш местят дюните от едно място на друго. Същевременно операцията била по-сложна, като се има предвид, че гробовете трябвало да бъдат много по-дълбоки, иначе вятърът щял да издуха пясъка като капак и да остави мъртвите открити.

Никой не се молел до общите гробове. В тях погребвали най-вече наскоро починалите. От конвоите, изолирани в отдалечени и лесни за обсаждане места, където да бъдат изклани, и концентрационните лагери, където умирали от разстрел, глад, потапяне в леденострудена вода и където изгаряли живи берящите душа, всички средства, използвани за избиването на арменци по пътищата на Анадола, от Константинопол до Дер Зор и Мосул, по-късно били използвани от нацистите срещу евреите. С тази разлика, че в нацистките лагери задържаните имат номера и това зловещо преброяване увеличава ужаса от престъпленията срещу еврейския народ. Мъртвите останали след акцията по унищожението на арменския народ не са повече, ако между престъпления с подобен мащаб изобщо могат да се правят подобни сравнения, но са по-неизброими. Имената, които знаем, са най-вече на палачи, губернатори, командири на лагери, паши, бейове, агали и чауши. Жертвите рядко имат имена. Никъде смъртта, сваляща одеянията си кръг след кръг, не е била по-близо до същината си, никъде смъртта не е била по-безименна.

Все още не са създадени традиции по отношение на масовите гробове. Как трябва да се копаят, как да се поставят мъртвите, дали отдолу мъжете, по средата жените и отгоре децата, как да се измият телата, как да бъдат облечени, каква молитва да прочете свещеникът и за какво упокоение на онзи свят да говори, какъв кръст се поставя, колко разклонения да има и какво именно да пише на него. Нищо такова. Всеки общ гроб има свои закони, а единственото сходство между тях е, че са изкопани набързо. Кое то отхвърля идеята за утвърдени обичаи, тъй като не съществува традиция на бързането.

На другите гробове се изписват имена и биват украсявани, за да не бъдат напълно забравени онези, които са погребани там. Общите гробове се копаят, за да може захвърлените в тях мъртъвци да бъдат забравени колкото се може по-бързо. Масовите гробове са най-виновната част от историята.

От тази същина на неназованата смърт очертахме седем кръга, чийто център е в Дер Зор. В пространството, което те покриват, най-широката окръжност минава през Мамура, Диарбекир и Мосул, където загиват повече от един милион души, около две трети от всички загинали по време на арменския геноцид. Знаем, че са били там и че измежду онези, попаднали в кръговете на смъртта, измежду онези, които не са били помюсюлманчени, продадени като роби или изпратени в харемите, не оцелява почти никой. Всеки можел да умре навсякъде. Няма арменско семейство на този свят, в което да няма по някой изчезнал като в подмол в един от кръговете на смъртта. Така човек може да се моли покрай всеки масов гроб с мисълта, че там лежи някой от семейството му.

Рупен знаел, че върши нещо добро. Смъртта била убежище за унизителното състояние, в което се намирали живите, а общите гробове били убежище за унизителното състояние на мъртвите. Но имало още една причина заедно с останалите здрави мъже Крикор Анкут да реши, че мъртвите трябва да се изваждат по-бързо от палатките и да се погребват в общи гробове. Няколко дни преди това извадили от една палатка, в която живеело многочленно семейство, мъртвец без лице. Гледали дълго трупа с наръфани, сякаш изгризани от плъхове страни. Но в лагера нямало дупки, затова нямало и плъхове. Всички разбрали, но не промълвили и дума, не наложили обет за мълчание, тъй като почувствали, че никой няма да разкаже за нещо толкова ужасно. Когато знаците от този вид се увеличили, мъжете решили всяка сутрин и вечер да проверяват, така че нито един труп да не остава прекалено дълго в палатките.

От Алеп изпратили нови гарнизони в Ракка и Себка. Войниците и жандармите стояли далеч от лагера, тъй като не бил труден за охраняване. Северният му край опирал в речния бряг, а Ефрат се прекосявал трудно дори от мъж с непокътнати сили. От двете страни се простирали поля, където човек нямало как да се скрие, а на юг – пустинята. И действително, с изключение на малките куриери, малцина успели да избягат, смесвайки се с пъстрото множество на панаирите в Ракка и оттам поемали по обратния път на конвоите, към Баб и Мамура или на север към Урфа.

Войниците обаче пазели не само хората. Пазели и дивите животни и дори птиците. Жителите на Ракка и бедуинските племена изпитвали голям страх от заразите, които върлували сред конвоите от депортирани. Затова губернаторът на Алеп забранил до лагера да се доближават гробари, които не са част от конвоите, а изпратените в лагера каруци били оставени на депортираните. И накрая там, където самите депортирани не убивали конете за храна, те били застрелвани, за да не пренесат някоя от болестите, които след толкова върлуване без никой да им се противопостави, добили страшна сила и станали нелечими.

Така както стояли и гледали палатките, докато си лъскали ботушите, разчесвали конете или почиствали оръжието си, войниците в новите си униформи изглеждали като готвещи се за парад. Не виждали лицата на депортираните, било защото стояли прекалено далеч, било защото когато се приближавали до тях, за да им подхвърлят помощите, преминавали в галоп, било защото това така и така нямало никакво значение.

Впрочем, чувството било взаимно. За депортираните войниците имали едно лице, а за войниците задържаните в лагера били напълно лишени от лица и дори от човешки

качества при положение, че им било наредено да застрелват без милост всеки, който се опита да излезе от шестия кръг – човек, животно или птица.

Докато депортираните се чувствали все по-изтощени след толкова месеци глад и умора, войниците си отдъхвали все повече, защото депортираните се пазели все по-лесно, а спирките били все по-начесто. А това, което правело несъответствието още по-голямо, било, че депортираните били все по-голи и дрипави, а униформите на войниците се подновявали, ставали все по-лъскави, а конете – все по-натруфени.

Мъжете успели да се организират по такъв начин, че мъртвите да се събират възможно най-бързо. Пристигането на всеки нов конвой от Абухахар и Хамам било непосредствено последвано от разширяване на мрежата за събиране на телата. Започнали да работят с ритъма на смъртта. Това обаче имало пагубни последствия, защото когато видяла, че ѝ насмогват, тя ускорила ритъма. А от друга страна накарала войниците да се замислят, защото осъзнали, че в лагера до Себка хората са започнали да се подчиняват на порядък, различен от този на смъртта, а който има кураж да се опълчи срещу смъртта, може да се опълчи срещу всеки на този свят. Тогава ускорили тръгването на конвоите към Дер Зор, за да създадат безредици. Лагерът в Себка обаче възстановил групите за събиране на мъртъвци; те попълвали състава си най-вече заради страха, не страх от смъртта, а от самите тях.

Тази организационна способност, толкова необичайна за лагер с одърпани и полумъртви хора, можела да се толерира в Себка, където имало само няколко хиляди палатки, но можела да бъде опасна в Дер Зор, в центъра на седмия кръг, където депортираните наброявали десетки хиляди.

Затова една сутрин командирът наредил всички мъже на възраст между петнайсет и шейсет години да се съберат в покрайнините на лагера. Щели да копаят насипи. И естествено щели да получат храна и вода. Те наизлезли от палатките и някои решили, че след като ги изпращат на работа, означава, че има нужда от тях и в крайна сметка ще бъдат пощадени. Други се показали боязливо, едва след като чаушите ги заплашили, че ще влязат при тях в палатките заедно с конете. А трети, подобно на Рупен, се присъединили с безразличие. Откакто станал ловец на ангели, без да го е грижа особено за цвета им, а за жилавото место под перата, Рупен се изпразнил отвътре, живеел само за да предпази децата си. Именно затова, когато Сахаг застанал до него, тъй като смятал, че със своите четиринайсет години може да бъде приет сред мъжете, Рупен го спрял и му зашил два шамара, които замаяли момчето, но успели да го укротят.

Някои обаче се заинатели да останат скрити. Като съпруга на жената от съседната палатка, с които се спрятелили. Двамата били едно цяло и именно затова всеки от тях, мъжът и жената, можел да приема външния вид на другия. Височка, с тесен ханш и малки гърди, при сформирването на конвоите не привличала вниманието на войниците и успявала да се скрие от търсачите на жени. А мъжът, слабичък и безбрад, с пораснала дълга коса в пустошта, се облякъл като жена и зачакал със затаен дъх проверката на палатките. Но такава нямало. В мига, когато мъжете били подредени в колона и преброени, се решило, че петстотин е задоволителна цифра, така че издали заповед за тръгване.

При всички положения броят на мъжете в конвоите намалявал. По време на придвижването към Дер Зор мъжете били основната мишена на нападенията. Дори на

някои места, за да не става грешка, конвоите от самото начало били разделяни на мъже и жени, като мъжете били избивани по пътя в засадите на бандите или директно от войниците, поставени да ги пазят. Така по-голямата част от конвоите била съставена от жени, деца и старци, като последните загинали почти без изключение заради невъзможността да вървят в крак с другите до Себка. Някои конвои, най-вече идващите от запад, до този момент били изминали повече от хиляда километра.

Двата чифта шамари, ударени не с гняв, а с отчаяние, били последният спомен на Сахаг за баща му Рупен Шейтанян. Мъжете били отведени на юг, към сирийската пустиня, и убити. А смъртта се завърнала всепобедна, стелейки се като зелена коприна, която затиснала като мочурище лагера.

Когато конвоят, в който попаднали Хермине и двете ѝ деца, както и двамата влюбени, поел на път, пролетта била към края си. Водите на Ефрат се поукурили и избистрили. И тъй като вилаетите по протежение на двата извора на реката били опразнени от арменци, трупите се разрешили, а мястото на изядените от рибите, погълнатите от вировете и закачилите се за браговете, не било заето от други. Като всеки гроб Ефрат се затворил и отново сторил място на живота.

Може би, ако пътят от Мескене до Дер Зор минавал от другаде, депортираните отдавна щели да са мъртви от жажда, особено след като започнали жегите. Така обаче реката, която толкова време смесвала жива и мъртва вода, вече дарявала бистрите си вълни. И останала такава по целия път до Дер Зор, където Ефрат изоставил конвоите на волята на съдбата и се спуснал надолу, за да се срещне с Тигър.

ДЕР ЗОР. ПОСЛЕДНИЯТ КРЪГ. Конвоят бил съставен по-скоро от топчици. Изглеждали безтегловни пред духащия вятър, ято падащи птици, а не редици от хора. Снимките, направени от чуждестранни фотографи, успели да се доближат до конвоите и да заснемат онези, които безпомощни оставали покрай пътя за Дер Зор, ни показват най-вече деца. Пътят до седмия кръг бил един вид кръстоносен поход на децата. Сполетян от същата участ като всички невъоръжени кръстоносни походи. Децата на тези снимки приличат на скелети, със смалени тела, хлътнали стомаси и кости, стърчащи като стоманени пружини над коремната кухина, с тънки като клечки ръце и крака, с непропорционално големи глави, както и орбити на очите, в които очите са изпъкнали или хлътнали в черепа. Единственото изражение, с което гледат децата, е на умопомрачение, гледат сякаш идват от друг свят, не протягат ръце, не искат нищо. В очите им няма омраза, живели са прекалено кратко, за да разберат и осъдят. Няма и молба, защото са забравили какво е глад, няма тъга, тъй като не са преживели радостите на детството, няма забрава, защото нямат спомени. В очите им е нищото. Небитието, отрехнато прозорче към оня свят.

Рухването на някоя жена осъждало на смърт и детето ѝ. Най-често то оставало да бди до майка си и чакали заедно смъртта. Хермине с ужас забелязала алените петна на тифа по страните на момиченцето. За кратко време заради жегата червените петна се разширили. Хермине продължавала напред, качила момиченцето на раменете си, и леела сълзи. Сахаг поискал да ѝ помогне, но майката не позволила да се доближи, за да го предпази от заразата. Тя също престанала да го докосва, само докато спял, го следяла с поглед, търсейки със затаен дъх признаците на болестта. Понякога с ужас мислела, че

ги вижда. Друг път въздъхвала облекчено, били само петна от прах, които смесени с потта, придобивали цвета на засъхнала кръв. Въздържала се да го прегръща на сън, милвала само дъщеря си, без да я е грижа, че също ще се разболе, дори го правела умишлено, защото мисълта да я остави сама на онзи свят, изпълвала Хермине с ужас и тя, тъй като не знаела как да изцери детето си, се молела да умрат заедно.

Пътят от Себка до Дер Зор бил най-дългият и страховит от всички. Почти сто километра, които трябвало да се изминат пеш. Понеже жегата започнала да измъчва и войниците на коне, дремещи в сбруята покрай конвоите, които се влачели с изгарящи стъпала по пясъка, решили да вървят през нощта, а през деня спирали някъде до брега, където откъм реката повявал хлад. Малкото останали мъже импровизирали палатки, които да ги пазят от унищожителния пек. Безумието обземало някои насън: треперели и се мятали и трябвало да ги ударят здраво, за да се събудят и да не се задушат в съня си. Други полудявали в будно състояние и тръгвали нанякъде, но пътят свършвал доста бързо за тях, тъй като изгубили навика да се бранят, падали покосени от куршуми.

Конвоите нямали сянка. През деня, излегнати по земята, не пускали сенки или пък там, където се появявало някое сенчесто петънце, се загръщали с него като с постеля. Сенките се лепяли като пот по тялото. През нощта, докато напредвали колебливо, като се препъвали в камъните или падали в ямите покрай пътя, се превръщали в собствените си сенки. Конвоите били толкова отслабнали, че нямали сили да хвърлят сянка и да я влачат като рибарска мрежа след себе си. Конвоите без сенки се нуждаели от почти две седмици, за да се доберат от Себка до Дер Зор.

Лагерът се намирал на десния бряг на Ефрат. Този път палатките наброявали десетки хиляди. Дер Зор бил последният център, където все още имало такива лагери. От Дер Зор нямало връщане към този свят.

Затова престанали да дават храна на депортираните. Понеже растителността била нарядко, а мъжете, които биха могли да убият някое пустинно животно, намалели, гладът станал нетърпим. Телата били толкова отслабнали, че болестите се разпространявали по-бавно, защото организъмът нямал сили дори да ги носи. Тифозните вече не вдигали температура, защото не образували антитела. Останалите болести се оттеглили пред глада и го оставили да гризе стомасите, да опъва кожата по костите и да изсушава бъбреците.

Ставали все по-малко инциденти. След като началниците на лагера разкрили групата около Левон Шашян, който организираше не само живите дневници, разносяни върху кожата на сираци от един лагер в друг, но и система за доставка на храна и лекарства, доколкото било възможно, посредством същата система като тази в лагера в Себка, но и групи, които успявали да погребват мъртъвците в ритъма на смъртта, та, след като всичко това било разкрито, Левон Шашян бил изведен от лагера и зверски убит от самия Зеки паша, началника на лагера. Всяка форма на вътрешна организация на лагера изпаднала в летаргия. Може би страхът от бунт от страна на армията бил неоснователен при положение, че войниците били добре екипирани, отпочинали до отегчение и въоръжени до зъби, а депортираните все по-изподалели, дрипави и замаяни от пиянството на смъртта. Само че войниците действително се страхували, както и властите в Алеп и Дер Зор. Войниците били обучени да се бият срещу други войници, а оръжията им били изработени по такъв начин, че да са заплаха за врагове, които се боят

от смъртта. Никой не е измислил оръжия, които да устршат онези, които не се страхуват от нищо. Изтерзани и раздирани от глад, депортираните не осъзнавали, че именно примирението пред смъртта било тяхната страшна сила. Макар че тази мощ да не се страхуваш от смъртта се увеличавала с всеки нови кръг, пътуването през седемте кръга на смъртта не било бунтовно. Пътят на конвоите означавал по-скоро очакване на смъртта. Смъртта, която бродела из лагера, станала един от тях, била една от жертвите на кръговете до Дер Зор.

Навън тя се прокрадвала единствено със сподавено мърморене. Един немски пътешественик, който успял да види отблизо депортираните в Дер Зор, останал дълбоко потресен не толкова от видимите неща, които снимките показват в целия им ужас, а от една подробност – в това страховито място не видял плачещи хора. Или по-точно не видял онова, които обикновено се разбира под плачещ човек, тоест не видял сълзи.

Не е вярно обаче, че хората не плачели. Само че го правели по различен начин. Онези, които все още имали сили да седят, се полюшвали, останалите ридаели с очи, широко разтворени към небето. А плачът бил нещо като непрестанно стенание с приглушен глас, което, повтаряно от хиляди гърди, се чувало като припев. Плачът не бил ивица от сълзи по бузите, а звук. И понеже, носещ се безспир и в унисон с околния свят, този припев започнал да звучи като воя на вятъра сред дюните или по водите на Ефрат, плачът не спирал и за миг, докато и последните конвои от Дер Зор не били закарани към платата, където депортираните били избити. Този плач без сълзи замествал и молитвите, и проклятията, и мълчанието, и изповедта, а за някои замествал дори съня. Мнозина заспивали, ридаейки по този начин, други умирали, разтърсвани от ридания и плачът продължавал да трепти във вкочанените гърди като тръба на орган. Чувах този плач, когато дядо Сетрак се люлееше в шезлонга в градината и си мърмореше нещо или когато дядо Гарабед се затваряше в стаята си и спираше да свири на цигулката.

В началото плачът-стенание дразнел войниците, още повече, че повтарян от вятъра и водите сякаш се носел отвсякъде. После свикнали, припевът се оказал по-сигурен от който и да било часовой и докато се носел равномерно, означавало, че не се случва нищо необичайно. Щял да секне, ако хората намерят и друго занимание освен да умират или да оплакват покойниците си. Ще спре, казвали войниците, ако депортираните се разбунтуват или измрат до един. С изключение на случаите на умопомрачение, в които завършвали живота си с куршум в гърдите на някое от околните места, депортираните не се вълнували. И не умирали толкова лесно, може би защото, живеейки толкова дълго сред депортираните, смъртта ги обикнала. Въпреки че лагерите били разформирвани след няколко месеца и през това време почти всички депортирани били избити, припевът в Дер Зор не престанал.

Тогава обаче със слух, напрегнат за този шум, който си проправял собствено корито, по-широко от това на Ефрат, турските войници не се притеснявали особено за охраната на лагера в Дер Зор. На юг и изток нямало нужда да се пази, там била пустинята. Който и да се опитал да избяга в тази посока, нямал никакъв шанс да оцелее. А след това и Ефрат, който ограждал лагера, не давал никаква надежда.

Известно време Дер Зор бил дестинация за всички конвои, преди властите да решат какво ще правят след това. Може би са се надявали, че по този път конвоите постепенно ще изчезнат и Дер Зор ще стане просто нещо като лазарет, където онези, които все пак са успели да се доберат, ще предават набързо Богу дух, нещо като Хастахане, каквито имало в Тефридже и Лале. Напук на всички поводи, каквито им се предоставяли в изобилие, няколкостотин хиляди депортирани се заинатили да оживеят. Или по-скоро просто забравили да умрат. Лагерът ставал все по-претърпан и трудно овладяем не толкова заради хората, колкото поради бедите, които ги връхлитали или онова, което ги причинявало, а именно болестите и зловонията. Понеже властите в столицата искали бързо и окончателно решение на арменския въпрос, от дестинация Дер Зор се превърнал в междинна спирка. Но не между два лагера, а междинна спирка между два свята.

Измежду всички страдания по-силен от заразите и болката се оказал гладът. Лишен от всякакъв източник на хранителни продукти, оставен на волята на нередовното хранене с треви, стипчиви плодове и див мед, до животинска мърша, лагерът в Дер Зор изпаднал в блуждаещо състояние. Приличащите на скелети тела със залитане отивали до Ефрат да пият вода, после сядали с обърнато към палещото слънце лице, поклащали се и стенели и сякаш се хранели със светлина като растения. Някои от тях, изгубили усещането за каквото и да било друго нещо или чувство освен глада, пъхали в уста всичко, което им попаднало под ръка, гризяли дървесна кора, парцали, поели от соления вкус на потта, или фекалии, които заради недохранването били твърди и в малки количества като на коза. След убийството на Левон Шашян и на онези, които се трудели за общите гробове в опит да приютят мъртвите, труповете отново започнали да се застояват из палатките. Отново се появили мъртъвци без лица, без ръка или крак. Онези, които веднъж на няколко дни обхождали палатките, за да изнесат разкъсаните или разчленени тела, вече не се потрисали. Някои дори го правели умишлено, от ловци на гарвани и хиени се превърнали в ловци на мъртви. Затова хората в палатките ги наблюдавали внимателно и не поверявали всекиму покойника си.

Дори и при това положение операцията не била никак лесна. Било все по-трудно да различиш живи от мъртви. Живите по цели часове лежали неподвижно и често заспивали с отворени очи, като ослепявали заради силното слънце, което изгаряло бялото на очите им. А мъртвите понякога потрепвали заради големите температурни разлики през деня и нощта и ставите им се отпусkali от топлото или напротив – свивали се от нощния студ. Така че започнали да ги събират безразборно, а някои се връщали от гроба, събудени от тупването върху нечие друго тяло.

След подаден сигнал конвоите отново започнали да се събират. Една част била насочена на изток, към Марат и Сувар. Другите поели на запад, по пътя към Дамаск. Развръзката била една и съща и в двете посоки. Щом стигнали до някое плато, което ариегардът сметнал за подходящо, войниците се отдалечавали, после ограждали конвоя и започвали да стрелят от всички страни. Когато не останел нито един изправен, набивали щиковете в цевта на пушките, изваждали ятаганите и минавали през телата, като сечали безразборно, така че да довършат с острие това, което куршумите не са успели да свършат. Конвоите включвали между триста и петстотин души. Участта им всеки път била една и съща с единствената разлика, че понякога войниците оставяли

бедуините да свършат работата, а накрая само инспектирали, за да се уверят, че работата е била свършена добре.

Хермине очаквала смъртта, притиснала момиченцето в обятията си. Детето било все по-разтърсвано от треската, нощем Хермине лягала върху него в опит да го постопли. Сахаг успял да донесе шепа зелени фурми, веднъж дори нар, изпаднал от седлото на някой войник. Изяли едно по едно кисело-сладките зърна, като ги държали дълго под езика си. В другата палатка двамата влюбени гладували, без да могат да потърсят храна, тъй като жената по никакъв начин не позволявала на мъжа си да напуска подслона им, защото се страхувала, че войниците ще го видят и ще го убият. Сякаш се хранели един от друг и понеже били свързани, оцелявали по този начин. До една вечер, когато след идването на студа се откъснали от обятията си и се надигнали. Свалили дрехите си и жената ги подала на Хермине. „Завий детето, казала. Трепери от студ.“ Били съвсем голи. Хермине ги загледала с неизказано удивление, не заради голотата им, която подобно на всичко, което може да се случи на тялото, не била нещо необичайно в лагера. Били невероятно красиви. В очите има светел странен блясък, косата им се изправила и лъщяла около челото, плътта била съкрушително бяла, нейните бедра се закръглили, гърдта се наляла, а неговите мускули се издували и напрягали около костите. Светлината се събирала на капки по раменета им и около тях нямало сенки. „Дойдохме да се сбогуваме“, промълвил той, но устните му сякаш не помръдвали. После хванал жена си за ръка и се отдалечили, а силуетите им дълго време останали пред очите им, може би и заради ореола от светлина около телата им. Толкова искрящи и нехайни и сякаш реещи се над пясъка, а Хермине и Сахаг зачакали с напрегнат слух шума от изстрелите. Но не се случило нищо, дори след като мракът се спуснал и покрил пръстта и восъка на техните тела. Останал само едва доловим аромат като от пушек, от въглени смирна и амбра. „Спасили са се“, прошепнала Хермине. „Отивам да ги извикам обратно, решил Сахаг. Нататък е пустинята, ще умрат. Никой не се е върнал жив от пясъците.“ Хермине му направила знак да седне и се приближила до него. „Остави ги... Красиви и безгрешни са. Мисля, че Рупен е прав.“ Говорела за мъжа си в сегашно време, като за някой, заминал надалеч, който ще се върне, въпреки че по онова време Рупен вече е убит заедно с конвоя на мъжете от Себка. „Рупен има право. Бог е мъртъв. Остави ги да продължат напред. Тук, където ги видя за последен път, в покрайнините на лагера в Дер Зор, е границата на Едемската градина. Райските врати са само на две крачки. Завърнахме се откъдето тръгнахме, в началото на началото. Но междуременно светът съвсем е пропаднал. Може би те ще започнат света отначало и ще създадат един друг Бог.“

Сахаг вперил поглед в мрака, където застаналите едно до друго тела на мъжа и неговата жена проблеснали още веднъж пред очите му и после угаснали. И внезапно към челото на момчето полъхнал свеж шумолящ повей. Сякаш по пътя на двамата пясъците се отдръпвали и оставяли от земята да изникнат множество радващи очите дървета. Два ръкава на една много по-голяма река се сливали пред тях: били Тигър и Ефрат. А мъжът, който се разхождал в градината, напоявана от тези води, оставил баща си и майка и се прилепил към жена си и двамата станали една плът.

Но тук, сред хората, докато конвоите от по няколко души били водени към възвишенията, превърнали се в места за екзекуция, към Сувар или по пътя за Дамаск,

други конвои идвали от запад и се спускали в посления кръг на смъртта. През този месец юли на 1916 година, множества се разделяли, множества се събирали и въпреки това движение напред-назад лагерът в Дер Зор оставал все един и същ, сякаш неподвижен. Околните земи били осеяни с кости. Последната граница била премината. Живите се дарявали на мъртвите, превърнали погребването им в единственото занимание, което им било останало. Мъртвите се дарявали на живите, като ги топлели като дрехи в мразовитите нощи и служели за причастие на онези, на които гладът помрачил съзнанието.

Хермине гледала с обезумял поглед дъщеричката си. Лятната жега, която изпивала капчиците вода, която все още задържала солта в телата, започнала да убива хората чрез изсушаване. Живите и мъртвите, които си приличали в своята неподвижност и в трепета, който ги обземал от време на време, започнали да си приличат и по тъмния цвят на изпитите страни.

Ако се съдело по ритъма, с който се изпълнявали екзекуциите, концентрационният лагер трябвало да бъде разформиран през есента на същата година. Дори и без екзекуции при условията на затворничеството в Дер Зор никой не би могъл да оцелее до зимата. През това лято умирали най-вече деца. Много оставали непогребани сред палатките – оголени, свити на кълбо почернели скелети. Хермине чакала с нетърпение да ги включат в някой конвой, като незнайно защо се надявала и желала от все сърце да напусне това място. С отворени втренчени очи от време на време детето шепнело: „Гладна съм!“. Когато стонове й станали непрестанни, жални при вдишване и свистящи, докато си поемала въздух, Хермине започнала да обикаля палатките. След един час се прибрала с празни ръце. „Нищо не са ти дали, нали?“, попитало с угаснал глас момиченцето. Тя поклатила глава с блуждаещ поглед. „И ти не им давай нищо от мен после...“, усмихнало се тъжно детето. Хермине поставила длан пред устата си, толкова потресена, че забравила да прогони момчето, когато то се приближило да я помилва. Погледнала го изключително странно, после го хванала за лакътя. „Ела!“, подканила го с нов глас. Измъкнала го от палатката и го повела към края на лагера, над реката, където арабите водели животните си на водопой. Останала изправена до сина си на брега и се молела да се случи колкото се може по-бързо.

Арабинът, който се приближил, ги погледнал без благост, но с интерес, най-вече момчето. И понеже Хермине и Сахаг говорели турски, можели да се разберат с него с онези общи думи, които Мохамед е оставил в пределите на своята религия. Всъщност нямало нужда да говорят, тъй като знаели за какво става въпрос. Това се било случвало хиляди пъти по пътя на конвоите или край лагерите. И за да са ясни нещата, Хермине пуснала ръката на Сахаг и го побутнала с една крачка напред с ръка върху рамото му, да не би момчето да хукне наобратно. Въпреки слабостта си, Сахаг не изглеждал засегнат от болестта и в знак на съгласие арабинът извадил торба с брашно и я протегнал към жената. Тя я поела с две ръце и тогава, усетил се освободен от хватката ѝ, Сахаг понечил да побегне. Но арабинът го сграбчил за врата и кръста и го метнал като десага на коня. Скочил след него и с вик препуснал в галоп. Хермине останала дълго на мястото си. Пъхнала ръка в торбата и извадила шепа брашно, което натъпкала в устата си, за да сподави напирания крясък.

Известно време момчето лежало в един друг вид палатка, много по-голяма, украсена с килими и с неразбираеми надписи по стените, където живеели хора, които говорели дрезгав остър език, които го гледали с безразличие, но по ред му носели храна, триели потта от челото му и сменяли завивките. Когато възвърнал достатъчно силите си, за да може да пътува, го качили на кон и потънали в пустинните земи, където единственото им занимание, когато не дебнели керваните, било през нощта да пазят огньовете, в които пращяла лойта от камила, а през деня да търсят вода. Сахаг си спомнял ясно от онези дни единствено провлачените молитви на мъжете и бялата дреха, която получил, дреха, по която пронизителната болка от разкъсания му член пръскала капки кръв, без да разбира защо тази нова, мъжка болка предизвиква усмивки и задоволство по лицата им. Заедно с бялата окървавена дреха получил и ново име, Юсуф, без никой да го пита за старото. Но това се оказало в негова полза, тъй като, когато по-късно тръгнали да го издирват и стигнали чак до Урфа и Диарбекир, не го открили, понеже не знаели за кого да попитат.

Юсуф станал достоен момък. Научил се да води камилите за юздите и да ги пази по време на водопой. Станал умел ездач, свикнал със сухата храна и научил какво е търпение сред безбрежните пясъци. Получил мъжки дрехи, имал собствен кон, единственото създание, с което можел да говори на арменски, и заедно с другите по изгрев и залез се кланял на юг, като мърморел нещо, което приличало на молитва. Можел да си остане изкусен ездач в пустинята с тялото си, вече калено в кръговете на смъртта, с дългите си мигли, които пазели очите му от пясъка, със смуглото си лице, готово да посрещне брулещия вятър, с къдравата черна коса – добър защитник от жегата. Това, че не знаел арабски, му било от полза. Никой не го тормозел с въпроси и не трябвало да разказва за себе си. Не се налагало да се моли на един пророк, който му се явил, за да го окървави, и запазил за себе си другия, който му се явил окървавен.

Би могъл да бъде изкусен ездач по тези земи и един ден да стане вожд на своето племе. Зиме да се спуска към бреговете на Червено море почти до Медина и поне веднъж в живота си до Мека, после през Йерусалим и Дамаск да се изкачи до онези места, които познавал толкова добре и дори по-нагоре, до планините, до Рас-ул-Айн и Мосул. Юсуф обаче останал сдържан и доволен, че е достоен момък, останалите го оставили на мира и не пречели на неразбираемите разговори, които водел с коня си.

Юсуф водел с недоумение този живот. Просветлението му дошло ненадейно, както обикновено се случва с неясните въпроси. Стигнали до Мосул. Имали успешен ден. Продали доста козе сирене и камилски кожи. В шатрата било топло и спокойно, миришело на печено место, но преди да насядат на възглавници около огъня, преброили жълтиците, които завързали в торбички. После жените започнали да се любуват на даровете – кехлибар, платове и накити. А най-красивия накит господарят на шатрата стиснал в шепата и разтваряйки пръсти като магьосник, го дарил на най-младата от жените си. Тя го окачила на шията си и радостно се завъртяла, затанцувала около огъня под пронизителната свирня на зурната и в ритъма на барабаните със звънчета. Огънят искрял и пращял заради капките лой, лицата лъщяли и се издължавали от пламъците, ритъмът на барабаните се слял с пляскащите длани, а жената не спирала да се върти, водена от младостта си и радостта от накита. Която момчето забелязало, когато тя с полюшване на хълбоците и гърди, които люлеела с поклащане на раменете,

се приближила досами него. Момчето си спомнило за талисмана, но не носен на златна верижка над дрехите и с гордост, а със свенливия жест на майка си, която го криела под ризата. Никой не забелязал кога се е измъкнал от шатрата. Единственото, което можело да стори с помрачено съзнание, било да се впусне в бяг. Не знаел накъде тича, бягал, докато дъхът му секнал и бил принуден да коленичи. И понеже изпитвал нужда да излезе от тялото си, закрещял. Седнал на пясъка, започнал да се полюшва и крещял с все сила. Когато викът му секнал и на негово място дошли стенанията и плачът без сълзи от Дер Зор, Юсуф умрял. Бил нещастно, чуждо нему същество, бродещо из непознати земи и сред богове, в които не вярвало. Родено от кръв и убито с вик. Но не както се случва когато едно тяло убива друго, тоест пронизвайки го отвън навътре; Юсуф умрял, пронизан отвътре навън от тялото, върху което се прилепил като бяла окървавена туника.

Свалил новото си одеяние и Юсуф паднал в краката му като непотребна дреха, Сахаг се завърнал при шатрите. Този път, тъй като вече не бил син на племето, се прокраднал на пръсти, като се криел в мрака и избягвал огньовете и отворите на шатрите. Приблизил се до заслона на животните и тихо развързал коня си. Поели безшумно по пясъка, конят го следвал, без да усети разликата, слушал го и го душел, тъй като за него Юсуф никога не бил съществувал. После се чуло как галопира, но конникът и ездачът вече били далеч.

Поел на запад по маршрут обратен на този на конвоите, за съжаление обаче завръщането от Великдена на мъртвите към този на Възкресението, не означавало и завръщане във времето. Напротив, докато изкачвал стъпалата едно по едно от дълбините, в които пропаднал като в кладенец, открил единствено следи от конвоите, оцелели, които просели покрай пътищата, нови страховити имена, дадени на урвите, които поглъщали кости в дълбините си, деца от техния народ, облечени с шалвари, Юсуфи растящи като положени в гърдите им. Много пъти му се искало да се завърне в шатрата, да убие оня арабин пред очите на жените и децата му и да вземе обратно талисмана на майка си. После си казал, че арабинът няма никаква вина, човекът, изтръгнал верижката от шията на майка му, бил някъде другаде и трябвало да води прекомерно голяма битка, за да го открие или да убие всички като него, за да бъде сигурен, че убиецът на майка му е получил своето наказание. В крайна сметка арабинът се оказал негов благодетел и не бил виновен, че времената толкова са поевтинили човешкия живот, че бедуинът е оценил момчето на една торба с брашно.

В Рас ул-Айн Сахаг отново видял железопътната линия, която изоставил, когато преди две години слязъл в Мамура от животинския вагон с подпухнало и почервеняло заради липсата на въздух и вода лице. Продад коня си и в продължение на цяло денонощие пътувал до Измит, сгушен в ъгъла на един товарен вагон. На връщане не открил нито един знак, който да му посочи пътя. При това положение пътят му бил този на влаковете и корабите, които го водели на запад до Базарджик¹, а после Силистра.

Докато бягал, спомените го оставили на мира. Когато най-накрая се установил в Силистра, станал помощник на един търговец, а после отворил собствен дюкян. А

¹ Старото име на днешния Добрич. – Б. пр.

когато след това започнал да си търси жена и докато я намери, обикалял момичетата, които чакали моряци на пристанището, бедуинското покривало, захвърлено някога в краката му като ешарф, изсъскало като змия и поело по следите на Сахаг. Така една вечер зърнал лика на Юсуф да се оглежда през прозореца на светлината на газената лампа. Гледал ужасено как танцува под ритъма на зурните и тъпаните, как разкъсва бялата си дреха на живеещ в пустинята човек, как хваща члена си в ръка и започва да го търка, докато подскача с див поглед, и как между пръстите му, докато стене, се стича не семе, а кръв. Сахаг не знаел как да прогони по друг начин видението, което го пръскало със зловредното си семе, освен да грабне някакъв инструмент и да го захвърли към прозореца. Юсуф се изкикотил, лицето му се пръснало на парчета, разпиляло се в още хиляда лица и се шумнало в стаята. Когато дошъл на себе си, видял как изглежда, с подивяло лице, разбъркани дрехи и член, все още неовлажнял и премачкан в ръката му. Осъзнал, че Юсуф е влязъл в него и не като чупи прозорци и покрива огледалата може да се бори срещу този прозрачен лик.

Сахаг и Юсуф се мразели, но знаели, че са принудени да живеят заедно. Юсуф страдал десеторно от страданията, на които бил подложен Сахаг, понеже бил принуден да се кланя на друг спасител и да се подчинява на почетелните обреди на тази вяра. Той обаче си отмъстил на този чужд народ по единствения начин, който му бил на разположение, тоест чрез члена, който носел знака на неговото рождение и тровел семето му. Свързан с това семе, което остава завинаги бесплодно, което се разреждало и намалявало през годините, Юсуф също се смаявал. В моето детство Сахаг Шейтанян беше старец. Затова аз не познавам Юсуф.

Разкъсван на две, свикнал всяка от двете му половици да дебне и да мрази другата, да изчаква другия, за да му нанесе удар, но обречени да заспиват заедно и да се разделят действително единствено на сън, понеже двете половици не можели да сънуват едновременно, Сахаг, докато другата му половина се смаявала заедно с неговото и на съпругата му Арменуки примирение, че не могат да имат деца, свикнал да мрази и неспособен да задържи омразата между нишите на душата си, започнал да мрази другите. Първо онези, които приличали на Юсуф. Но понеже около него нямало много като тях и неизразходваната му омраза скърцала като зъби на див звяр, които трябва да разкъсват, иначе започват да растат, докато пробият черепа, Сахаг излял омразата си върху болшевиките. Неочакван повод за това се появил след войната, когато за разлика от периода, в който единственият комунист във Фокшан бил един зарзаватчия пияница, чиято единствена политическа дейност се състояла в това да псува на висок глас с удебелен език краля и династията на 10 май, докато властите не си взели поука и не започнали да го арестуват още на сутринта, все още несъвзел се от пиянството през предишната нощ и затова мълчалив, след войната градът се напълнил с комунисти. Сахаг имаше навик да ги нарича търговци на едро, комунисти, поели на дълъг път. Комунистите му се разплатиха за привързаността, която демонстрираше към тях с присъщото си великодушие, тоест опразниха магазина му, а след това, когато вече нямаше какво да се граби, му конфискуваха цялото имущество. Сахаг се радваше всеки път, „Влачете!“, крещеше, размахваше ръце и подскачаше на един крак, „Грабете!“, мяташе след тях кутиите с какао „Ван Хутен“, „Забравихте да вземете и това!“ или торбите с кафе на зърна, които се пръсваха по тротоара като хлебарки.

Негова беше идеята да оставят радиото марка „Телефункен“ в гробницата на Сеферян и нощем ходеше да слуша сам в гробището Радио Свободна Европа. През лятото на 1958 проследил с жаден поглед батальоните на Червената армия, които се отдалечавали по шосето за Текуч и после часове наред стоял неподвижен пред телевизора колкото чиния на госпожа Мария, която живееше от другата страна на нашата къща, за да гледа директното предаване от погребението на Георге Георгиу-Деж, без да пропусне нито една подробност, чоплел семки, пиел бира и зяпал все едно е на футболен мач. „Руснаците са го затрили, обяснявал, този път без следа от упрек по техен адрес. Те са го заразлили с жълтеница!“

И пак Сахаг Шейтанян бил първият, който се оставил да го изкушат географските карти. Изръгнати от местата, в които прекарват детството си, възрастните арменци побягнали, емигрирали, прекосили пустини, континенти, морета и океани, но никога не пътували в действителност. Броденето по света било част от тъгата, а не от любознателността или радостите им. Ето защо те били пътешественици по книжните пространства, подобно на книжни скорпиони.

Картографираните коли били като разрез в този свят, откривали едно ново измерение. На тези карти войните винаги свършвали по различен начин от действителните, феодалите от планините разбивали огромни войски, затворниците успявали да се измъкнат от лагерите за депортирани, както и воините – от засадите. Американците дебаркирали на Балканите, британски парашутисти изпълвали небето, а руснаците се оттегляли далеч в Сибир. И естествено Армения се простирала от Кавказ до Тир и Сидон, от Анадола до езерото Урмия като по времето на Дикран Велики в последното столетие преди Христа. Светът представлявал наложени една върху друга географски карти, пронизани от стрели, които обозначаваха акостирали кораби, освобождения, гонения, връщане на територии, подем и триумф. Измежду всички карти най-незначителната и затова най-незабележима била тази от по-долу, опъната направо върху тревата, тоест самата действителност.

Именно поради тази причина на неговите карти действаха други договори и войните бяха приключили другояче. Севърският договор е в сила. Конференцията в Ялта още не е разделил Европа. Сахаг Шейтанян и останалите арменци от моето детство са по-скоро хора на географските карти, не на земята. Понякога бяха толкова нехайни, с вперени толкова надалеч очи, че сякаш се загръщаха в картите и изчезваха от този свят.

В *Прошепната книга* всеки аромат, всеки цвят, всеки проблясък на лудост имат свой влъхва. Водач в различните земи, влъхвата на географските карти беше Микаел Норадунгян. Другите заставаха около него и гледаха с ококорени очи как континентите се изравняват под ръцете му. Дядо седеше, мъдър и смълчан, нищо не доказваше по-добре от картите, че отвъд броженията на времената, всичко все пак има някакъв смисъл. Антон Мерзян забравяше да задава въпроси и пред географските карти, където имаше място за всеки, не се караше с Крикор Минасян. Шефаника Ибрайлян, Мъгърдич Часлов, Агоп Асланян, Вреж Папазян, Ованес Крикорян и всички останали се приближаваха плахо и се оставяха да ги поведе този нов Витлеем, където спасението се показваше под формата на географска карта. Сахаг Шейтанян гледаше изумен това

чудо. Бяха единствените мигове, когато с отпуснати вътрешности, се помиряваше с Юсуф.